

Geliş Tarihi: 25 Mayıs 2024
Kabul Tarihi: 14 Ekim 2024

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal of Modern Turkish History Studies
XXIV/49 (2024 Güz/Autumn), ss. 867-903

DOI: 10.18244/ctad.1489786

Araştırma Makalesi / Research Article

MUSTAFA ÇOKAY'IN YAZILARI ÇERÇEVESİNDE BASMACI HAREKETİNİN DİNİ BOYUTU VE SOVYETLERİN DİN POLİTİKASI (1917-1930)*

Talgat ZHOLDASSULY**

Öz

Çalışmada Ekim devrimini takip eden yıllardaki Orta Asya'daki dinî koşullar, Bolşeviklerin ilk İslam politikaları ve Müslümanların bu politikalara karşı tepki olarak ortaya çıkan Basmacı hareketi hakkında anlatılmaktadır. Sovyetlerin laik reformlarına ve dinî duruşuna karşı Basmacı hareketi olarak bilinen protestolar tüm Orta Asya'ya yayılmıştır. Bu siyasi koşullar nedeniyle Sovyetlerin din politikası da değişime uğramıştır. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında etkin olan Osmanlı siyasetçisi Enver Paşa da Basmacı ayaklanmasına katılmıştır. Çalışma esas olarak o dönemde Orta Asya'da yaşayan ve Bolşeviklerin iktidara gelmesinden sonra siyasi koşullar nedeniyle yurt dışına çıkmak zorunda kalan Kazak aydını Mustafa Çokay'ın yazılarına dayanmaktadır. Çokay, Türkistan coğrafyasındaki Sovyetlerin ilk dinî reformlarına, bu reformlara farklı tepkiler veren Cedidçiler ile Basmacıların eylemlerine tanıklık etmiş ve siyasi hayatında bu gruplarla etkileşime girmiştir. Bu nedenle çalışmaya kaynaklık eden Çokay'ın söz konusu konuyla ilgili anıları ve çeşitli süreli yayınlarda yayımlanan Rusça yazıları tarihsel veri açısından oldukça önem arz etmektedir. Çalışmanın amacı da Çokay'ın yazılarına göre Bolşeviklerin Türkistan'daki ilk genel İslami politikasını ve ona tepki olarak meydana gelen Basmacı hareketinin sadece dinî niteliğini göstermektir. Bununla birlikte Çokay'ın yazılarından yola çıkarak Sovyetlerin din politikasında Basmacı hareketi nedeniyle oluşan değişikliklere, Cedidçilerin eylemlerine ve kadın sorunlarına değinilecektir. Basmacı hareketinin siyasi, sosyal ve ekonomik nedenlerinin olduğunu da inkar edilmez ancak bu çalışmada bu hareketin sadece dinî niteliği üzerinde durulacaktır. Kısacası söz konusu dönemde Türkistan'daki Sovyetlerin İslami politikasının siyasi şartlara, yani Basmacı hareketine bağlı olarak değiştiği ve İslam'a yönelik saldırıyı geçici olarak askıya almak zorunda kaldıkları söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: *Bolşevikler, Türkistan, İslam, Müslümanlar, Basmacılar, Enver Paşa.*

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğr. Üyesi, Korkut Ata Kızılıorda Üni., Beşeri ve Pedagoji Enst., Tarih ve Arkeoloji Böl., (e-posta: zholdassuly2018@gmail.com), (Orcid: 0000-0002-0976-6075).

**THE RELIGIOUS DIMENSION OF THE BASMACI MOVEMENT
AND THE RELIGIOUS POLICY OF THE SOVIETS WITHIN
THE FRAMEWORK OF MUSTAFA ÇOKAY'S WRITINGS
(1917-1930)**

Abstract

The article examines the religious landscape of Central Asia in the aftermath of the October Revolution, highlighting the initial Islamic policies implemented by the Bolsheviks and the emergence of the Basmachi movement as a Muslim response to these policies. Protests against Soviet secular reforms and the government's religious policies, collectively referred to as the Basmachi movement, that spread across Central Asia. In response to these Muslim reactions, the Bolsheviks were compelled to reconsider their atheistic policies. Notably, Enver Pasha, an Ottoman politician active during the final years of the Ottoman Empire, also played a role in the Basmachi uprising. This work primarily draws on the writings of Kazakh intellectual Mustafa Shokay, who resided in Central Asia during this period and was forced to leave the country due to the political climate following the Bolshevik rise to power. Shokay observed the initial religious reforms implemented by the Soviets in the Turkestan region and engaged with various groups, including the Jadidists and Basmachis, who responded differently to these reforms. Consequently, Shokay's memoirs and Russian articles published in various periodicals provide valuable historical insights. The purpose of this study is to explore the initial Islamic policies of the Bolsheviks in Turkestan and the fundamentally religious nature of the Basmachi movement, which emerged as a response to these policies, as articulated in Shokay's writings. Additionally, the study will examine the changes in Soviet religious policy prompted by the Basmachi movement, alongside the actions of the Jadidists and issues concerning women. While it is acknowledged that the publishing movement had political, social, and economic underpinnings, this study will primarily focus on its religious dimensions. In summary, it can be argued that the Islamic policy of the Soviets in Turkestan evolved in response to the political dynamics represented by the Basmachi movement, leading to a temporary suspension of their anti-Islamic measures.

Keywords: *Bolsheviks, Turkestan, Islam, Muslims, Basmachi, Enver Pasha.*

Giriş

1917 Şubat ve Ekim devrimlerinden sonra Türkistan coğrafyasında siyasi ve ekonomik değişimlerin yanı sıra dinî hayatta da birçok değişiklik yaşanmıştır. Sovyet tarih yazımında Orta Asya ve Kazakistan olarak adlandırılan şimdiki Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ı kapsayan bu coğrafyada yerel halkın, dinî reformlar da dahil olmak üzere Sovyetlerin ilk çeşitli reformlarına tepkisi farklı olmuştur. İslami geleneklerin sıkı bir şekilde korunduğu Türkistan bölgesinde henüz tam olarak iktidarını kuramayan Sovyetlerin o dönemdeki ılımlı İslam politikasını etkileyen en büyük olay Basmacı hareketi olmuştur. Basmacı hareketi genel anlamıyla Türkistan coğrafyasında 1918 yılında ortaya çıkan ve en az on beş yıl süren askeri-politik, ulusal kurtuluş ve dinî bir harekettir.

Sovyet tarih yazımında Basmacılık, 1917-1926'da Orta Asya'da gerçekleşen silahlı bir karşı-devrimci milliyetçi hareket olarak adlandırılmıştır. "Basmacı" kelimesinin tam karşılığı "eşkiya"dır. Sovyetler Türkçe olan bu kelimeyi söz konusu dönemde Türkistan coğrafyasında Sovyet iktidarına karşı gerçekleşen mücadeleyi bir eşkiya hareketi olarak vasıflandırmak gayesiyle kullanmıştır. Söz konusu hareketler Sovyet yetkililerin raporlarında "anarşistlik" ve "eşkiya saldırıları" olarak geçmiştir. "Basmak" kelimesi "bastırmak, sıkıştırmak, ezmek, tahakküm etmek, istila etmek, yenmek, gavil avlamak, pusuya düşürmek" anlamına da gelmektedir. "Basmacı" (*basmaçestvo*) kelimesi Rusçadan Batı Avrupa siyasi ve tarihi literatürüne de geçmiştir. Böylece "basmacı" kelimesi söz konusu dönemde Bolşevik hükümetine karşı gerçekleşen mücadeleyi ifade eden ortak bir tabir olarak kullanılmaya başlanmıştır.¹ Araştırmacı Baymirza Hayit, J. Castagne ve M. Çokay gibi Basmacı hareketinin ilk araştırmacılarının 1920'li yıllarda Batı Avrupada yayımlanan eserlerinde "basmacı" terimini kullandığından 1930'dan sonra bu terminolojiden faydalanmanın bir adet şeklini aldığı ifade etmiştir.² Sovyet tarihçiliğine göre Sovyetlerin kurtarıcı, Basmacıların ise eşkiya, çeteci gruplar olarak kabul edildiği bellidir. Sovyet döneminde süreli yayınlar ve bilimsel çalışmalar yoluyla Basmacılar karşı propaganda yapılmıştır. Mesela, Sovyet rejimi döneminde Cüneyt Han, Aziz Han gibi Türkmenlerin Basmacı liderlerini karalayıcı yazılar kaleme alınmış ve onlar aleyhinde türlü iftiralarda bulunulmuştur.³ Hatta Bolşevikler, bu kara propagandayı bizzat Özbek edip ve

1 Baymirza Hayit, *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi - Türkistan Türklüğünün Milli Mücadelesi*, (İstanbul: Babıali Kültür Yayınları, 2006), 15-17.

2 Baymirza Hayit, *Sovyetler'de Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000), 154.

3 Gurbangeldi Gutliyev, "Türkmenistan'daki Basmacılık Hareketi (1918-1924) Üzerine Değerlendirmeler", *Anadolu Kültürel Araştırmalar Dergisi* 1, 2 (2017): 85-94, <https://ankad.org/index.php/ankad/article/view/18>.

şairlerinin eliyle kendi halkına karşı yaptırmıştır.⁴ Edebiyat partinin ideolojik bir aygıtı olduğu için Kırgız romanları yoluyla da basmacı hareketinin kara propagandası yapılmıştır.⁵ Sovyetler Birliğinin dağılma sürecinde ise bu durum tersine dönmüştür. Hatta kimi Özbek yazarların önce yerdikleri basmacıları Sovyet sonrasında övdüklerine şahit olabiliriz.⁶ Daha önce Basmacılık adıyla anılan bu hareket, artık Özbekistan’da bazı araştırmacılara göre İstiklalcilik Hareketi (*Istiqlolchilik Harakati*) olarak adlandırılmaktadır.⁷ Ancak Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Basmacılar hareketi hakkında çeşitli görüşler de mevcuttur. Bazı araştırmacılar Basmacıları kahraman ilan ederken bazıları ise bu konuya daha temkinli yaklaşmaktadır.⁸

Basmacı hareketi, o dönemde Türkistan’da Sovyet iktidarına karşı çeşitli düzeylerde yapılan tüm protestoların genel adıdır ve tek bir merkezden yönetilmemiştir. Bu nedenle hareketin farklı siyasi, sosyal, ekonomik ve dinî nedenleri olmuştur. Ayrıca bu hareketinin büyük ve küçük gruplarının liderlerinin de farklı hedefleri ve arzuları vardı. Bu çalışmada ise Basmacı hareketinin dinî niteliğine ve onunla ilgili Sovyetlerin Türkistan bölgesindeki İslami politikasına odaklanılacaktır. Basmacı hareketinin dinî bir karaktere sahip olup olmadığı, Sovyetlerin bununla ilgili dinî politikasının ne olduğu, hangi dinî grupların Basmacıları destekleyerek Sovyetlere karşı çıktığı veya Bolşevikleri desteklediği sorularına yanıt aranacaktır. Çalışmada bu soruların cevapları ağırlıklı olarak XX. yüzyılın başında yaşayan Kazak aydını Mustafa Çokay’ın anılarından ve yazılarından yola çıkarak aranır ve analiz edilecektir. Mustafa Çokay o dönemde Sovyetlerin Türkistan bölgesindeki dinî reformlarına ve ona tepki olarak ortaya çıkan Basmacı hareketine tanık olan Birleşik Türkistan’ın özgürlük ve bağımsızlık mücadelesinin ideologu olmuştur. M. Çokay Basmacı hareketine ve Bolşeviklerin bu konudaki İslami politikasına, bu ortamdaki İslamcı reformist (ceditçi) aydınların eylemlerine ve Sovyetlerin “kadınları dinî tahribatlarından kurtarma” çabalarına tanıklık eden bir araştırmacıdır. Bu nedenle Çokay’ın anıları ve söz konusu konuyla ilgili araştırmaları önemli kaynak sayılır.

4 Selahittin Tolkun, “Sovyet Dönemi ve Sonrası Özbek Edebiyatında ‘Basmacılık’ Konusu”, *Uluslararası Beşeri Bilimler Ve Eğitim Dergisi* 3, 1 (2017): 33-58, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijhe/issue/31788/348397>.

5 Ayşe Şener, “Sovyet Dönemi Kırgız Romanında Basmacı Hareketi”, *Folklor/Edebiyat* 29, 113 (2023): 182-194, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fe/issue/75697/1245777>.

6 Tolkun, “Sovyet Dönemi ve Sonrası”, 48-54.

7 Selahittin Tolkun, “Türkistan İstiklalcilik Hareketi ve Komutanları Üzerine İki Yayın”, *International Journal of Volga - Ural and Turkestan Studies* 3, 5 (Şubat 2021): 116-120, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijvuts/issue/60512/888236>.

8 Tamara Ölçekçi, “Günümüzde Rusya ve Orta Asya Devletleri’nin Türkistan Bağımsızlık Hareketine Bakış Açıları”, *Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (İstanbul: TDBB Yayınları, 2017), 137-149.

Mustafa Çokay'ın hayat yolculuğuna kısaca değinecek olursak, Mustafa Çokay, 7 Ocak 1890 yılında Türkistan Genel Valiliğine bağlı Sirderya Eyaleti'nde Akmescit (şimdiki Kızılorda) şehrine yakın bir köy olan Narşokı'da dünyaya gelmiştir.⁹ Çokay, 1896'da Narşokı'daki küçük bir medreseye gönderilmiştir. Ünlü Ahmet İşan'dan¹⁰ (1861–1926) dinî dersler almıştır.¹¹ İlk eğitiminden sonra Sarçığanak istasyonu civarındaki Rus çocuklarının devam ettiği mektebe gönderilmiş ve bu mektebi 1902'de tamamlamıştır. Ardından Rus okullarından biri olan Taşkent Gimnazyumunda okumuştur. Gimnazyumu 1910'da okul birincisi olarak bitirmiştir.¹² 1910-1914 yılları arasında ise St. Petersburg'da Hukuk Fakültesinde okumuştur.¹³ Öğrencilik yıllarından itibaren siyasi süreçlerde yer almıştır. 1912-1913'deki Balkan Savaşı sırasında Rusya'nın Türkiye'ye karşı tutumu, St. Petersburg'daki Türk gençleri arasında protestolara neden olmuştur. Polis yürüyüşe katılan Türk gençlerini darp etmiştir. Buna rağmen Balkan Savaşı'nın zor dönemlerinde ve hatta savaş sonrasında Kafkasya, Kırım, Volga, Urallar ve Türkistan'daki Türk halklarının temsilcileri İstanbul'a maddi, insani ve manevi yardım sağlamaya çalışmıştır. M. Çokay da onların arasında yer almıştır.¹⁴ 1912'den itibaren M. Çokay, Rusya Devlet Duması'nın¹⁵ Müslüman Fraksiyonu'nun üyeleriyle temasa geçip onların tavsiyelerine göre hareket etmiştir. Daha sonra Fraksiyona bağlı Müslüman Bürosu'nda çalışmıştır. Müslüman Fraksiyonu ve onun Danışma Bürosu etrafında Müslüman ilerici reformist hareketin en enerjik güçleri toplanmıştır.¹⁶

1917 Şubat devriminden sonra Çokay, Rus demokratlarıyla birlikte, özellikle Orta Asya'da özerk devletler yaratmak amacıyla siyasi sistemin yeniden inşası çabalarına katkıda bulunmuştur. Orenburg'daki Alaş Orda Kazak Otonom Yönetimi'nin siyasi figürlerinden biri olmuş ve Hokand'ta kurulan Türkistan Özerk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinde önemli rol oynamıştır. Bir süre Türkistan Özerk Cumhuriyeti'nin Başbakanı olarak görev yapmıştır. Şubat 1918'de Türkistan Özerk Hükümeti'nin Bolşevikler tarafından devrilmesinden sonra Çokay, eski Geçici Hükümetin üyeleri dahil olmak üzere Bolşeviklere karşı olan bir dizi Rus devlet adamıyla birlikte üç yıl boyunca Rusya'da Bolşeviklere karşı mücadele sürdürmüş, ancak bu mücadele başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu onun ve diğer Rus demokratlarının

9 Abdulvahap Kara, *Türkistan Bağımsızlığı'nın Bayraktarı Mustafa Çokay*, (İstanbul: TKHV Yayınları, 2022), 26, 30.

10 İşan - Orta Asya'da tarikat liderlerine verilen isimdir.

11 Köşim Esmagambetov, *Mustafa Çokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 1, (Almatı: Daik-Press, 2012), 33.

12 Kara, *Türkistan Bağımsızlığı'nın Bayraktarı Mustafa Çokay*, 32.

13 Kasymhan Begmanov, *Mustafa Şokay Jolymen: Kitap-albom*, (Almatı: Soraba, 2013), 168-170.

14 Esmagambetov, *Mustafa Çokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, 48-51.

15 Rusya Devlet Duması - Rus İmparatorluğu'nun son dönemindeki yasama meclisinin bir parçası olan alt meclistir.

16 Esmagambetov, *Mustafa Çokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, 58-63.

Fransa'ya gitmesine neden olmuştur. Çokay, Fransa'da bir siyasetçi olarak değil, ülkesinin bağımsızlığı için mücadele eden bir entelektüel, uluslararası ilişkiler uzmanı ve düşünür olarak öne çıkmıştır. Her fırsatta Bolşeviklerin Türkistan'da antidemokratik bir hükümet kurduklarına dikkat çekerek doğduğu yerin bağımsızlığı için ideolojik bir mücadele yürütmüştür. Bu amaçla iki örgütle çalışmıştır. Bu örgütlerin ilki, Sovyetlere bağlı Ukraynalılar, Gürcüler, Belaruslular, Azerbaycan Türkleri, Tatarlar, Özbekler ve Başkurtlar gibi halkların aydınlarını bir araya getiren “Promethee Birliği”dir. İkinci örgüt ise Orta Asya halklarını tek çatı altında birleştirmeyi amaçlayan “Türkistan Milli Birliği” idi. Bu örgütün yayın organına *Yaş Türkistan* adı verilmiş ve onun 1929-1939 yılları arasında Berlin'de ortak Türk dilinde toplam 117 sayısı basılmıştır. M. Çokay'ın *Promethee* ve *Yaş Türkistan* dergilerinin yanı sıra birçok Avrupa yayınında çeşitli dillerde 700'e yakın makalesi ve ayrıca üç kitabı yayınlanmıştır. Haziran 1941'de Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne savaş ilan etmesinden sonra Naziler Çokay'ı toplama kamplarına götürmüş ve orada Türkistanlı savaş esirleriyle buluşturmuştur. Naziler, Çokay'ın yurtdışındaki Türkistanlılar arasındaki itibarını kendi siyasi amaçları için kullanmaya çalışmıştır. Ancak Çokay, beklenmedik bir anda 27 Aralık 1941'de Berlin'de vefat etmiştir.¹⁷

1917-1930 yılları arasındada Sovyet Türkistan'ındaki Basmacı hareketine ve dinî duruma doğrudan ve dolaylı olarak tanıklık eden Mustafa Çokay'ın o döneme ait yazıları önemli kaynak niteliği taşımaktadır. M. Çokay'ın yurtdışına çıktıktan sonraki yazılarının ana kaynağını memleketinden gelen mektuplar, Sovyet resmi yayınları ve literatürü oluşturmaktadır. M. Çokay ayrıca yurtdışına kaçmak zorunda kalan Basmacı hareketiyle bağlantılı aktivistlerle de temas halinde olmuştur. Örneğin, M. Çokay 1937'deki yazısında yurtdışında çok sayıda aktif Basmacı olduğunu ve onlardan birçok kişinin mücadelenin bireysel bölümlerini bildiğini yazmıştır.¹⁸

1. Sovyetlerin Laik Devlet Yaratma Çabaları

1917'de Rusya'daki Şubat devrimi sonucunda liberal geçici bir hükümet iktidara gelmiştir. Bu hükümet liberal politikacıları, sosyalist partilerin temsilcilerini ve farklı siyasi grupları birleştirmiştir. Geçici Hükümetin “Din ve Ulusal Kısıtlamaların Ortadan Kaldırılması” (20 Mart 1917) ve “Vicdan Özgürlüğü” (14 Temmuz 1917) adlı kararları din özgürlüğü açısından önemli olmuştur. Ancak Geçici Hükümet sırasında devlet ile kilise arasındaki ilişkiyi yöneten eski kurallar (örneğin Ortodoks Kilisesinin üstünlüğü hakkındaki kural) devam etmiştir. Okul kiliseye bağlı kalmıştır. Böylelikle Geçici Hükümet vicdan özgürlüğünü ilan ederek kilisenin yönetim

17 Abdulvahap Kara, ed., *Kenes Odagynyn Türki Alemi Sayasaty*, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2023), 13-16.

18 Rusya Devlet Askeri Arşivi (RDAA), 461k.fon, 1.kayıt, 432.dosya: 220-221.

organıyla ilgili bir dizi demokratik önlem almasına rağmen kilise devletten ayrılmamıştır.¹⁹

Ekim devriminden sonra 2 Kasım 1917'deki Stalin ile Lenin'in "Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi"nde ve 20 Kasım 1917'deki "Rusya ve Doğu'nun Müslüman Emekçilerine Yönelik Çağrısı"nda Rusya'da yaşayan tüm halklara eşitlik, egemenlik, kendi devletlerini kurmada seçim özgürlüğü vaat edilmiştir. Tüm ulusal ve dinî ayrıcalıkların kaldırılmasına, Rusya'da yaşayan azınlıkların özgürce gelişmesine söz verilmiştir. 23 Ocak 1918'de ise Lenin'in imzasıyla "Kilisenin Devletten ve Okulun Kiliselerden Ayrılması Hakkındaki" kararname yayınlanmıştır. Bu Sovyet hükümetinin din ve devlet ile ilgili politikasının temel belgesi idi. Kararname vicdan özgürlüğünü garanti etmiştir. En önemli garanti kilisenin devletten ayrılması olmuştur. Dolayısıyla dinî her bireyin vicdan meselesi olarak gören devletin din konusunda tarafsız kaldığı gösterilmiştir. Devletin dinî derneklerin iç faaliyetlerine müdahale etmeyeceği ve kilisenin de devlet işlerine karışmayacağı yazılmıştır. 1 Mart 1918'den itibaren din adamlarına maaş ödenmesi ve dinî kuruluşların devlet tarafından finanse edilmesi durdurulmuştur. Din adamlarının, dinî örgütlerin ve kilisenin inananların bağışlarıyla yaşayacağı gösterilmiştir. 1918 tarihli Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) Anayasası'nın din meselesiyle ilgili maddelerine göre devletin dinden ayrılması onaylanmış ve vatandaşlara din özgürlüğü ile din karşıtı propaganda yapma hakkı verilmiştir. Daha sonra din adamları sömürücü sınıf olarak belirtilerek seçme haklarından mahrum edilmiştir.²⁰

Devletin başlangıçta her ne kadar Hristiyan Ortodoks Kilisesi'ne tepkisi şiddetli olsa da İslam'a karşı daha ılımlı bir tutum sergilemiştir. Çünkü 23 Ocak 1918'deki dinî devletten ve eğitimin dinden ayrılmasına ilişkin kararname Müslümanlar arasında tepki yaratmıştır. Kararname, Türkistan halkının Sovyet karşıtı duygularının keskinleşmesine, bölgedeki "cihat" sloganı altında Basmacı hareketinin patlak vermesine yol açmıştır. Dolayısıyla bu kararnamedeki eğitimin dinden ayrılması maddesi Müslümanlar arasında çok yavaş uygulanmıştır. İktidarda kalma yolundaki Sovyetlerin ve Komünist partisinin nazik ve ihtiyatlı İslam politikası 1920'li yılların sonlarına kadar devam etmiştir.²¹ Üstelik o dönemde Ahmet Klevlev gibi kimi Sovyet liderleri İslamın ve komünizmin aynı doktrin olduğunu bile belirtmiştir.²² Bu uygulamalardan sonra 1920'li yılların ortalarında, Müslümanların yaşadığı bölgelerde dinî canlanma başlamıştır. Kazakistan'da onlarca dinî okul ve Müslüman mahkemesi faaliyet göstermiş, camiler yapılmış ve

19 Talgat Zholdassuly, *Sovyetler'in İslam Siyaseti ve Orta Asya'da Dini İdare*, (Ankara: Hitabevi, 2023), 25-26.

20 Zholdassuly, *Sovyetler'in İslam Siyaseti ve Orta Asya'da Dini İdare*, 27-29.

21 Dmitrii Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1917-1936), Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), cilt 2, (Moskova: Marjani, 2010), 11-13.

22 Hayit, *Sovyetler'de Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri*, 308.

tasavvuf anlayışı yeniden canlanmıştır. Örneğin, Kazakistan Müslümanları, merkezi Ufa olan İç Rusya ve Sibirya Müslümanlarının Merkez Dinî İdaresi'ne (*TsDUM - Tsentralnoe Duhovnoe Upravlenie Musulmanov*) bağlı faaliyet göstermiştir. 1920'li yılların ortalarında zekat ve sadaka gibi bağış uygulamaları günden güne artmıştır. Bağış toplama resmi din adamları ile birlikte halk İslamı temsilcileri sayılan *işanlar*, müritler ve dervişler arasında da yaygınlaşmıştır.²³

1929-1941 yılları arasında ise Sovyetler Birliği'nde İslam'a karşı doğrudan saldırılar ve kitlesel propaganda yürütülmüştür. Devlet tarafından camiler topluca kapanmaya başlamıştır. Komünist Partinin kararıyla, tüm din adamlarıyla beraber sufilere, *işanlara* karşı propaganda yapılmaya başlanmıştır ve onların dinî faaliyetlerinin durdurulmasına karar verilmiştir. Din adamlarını ve *işanları* itibarsızlaştırmak planlanmıştır. 1929-1941 yılları arasında gerçekleştirilen faaliyetlerle cami ve medreselerle birlikte tarihi eser olan türbeler, evliyaların mezarları ve bazı kutsal yerler de büyük hasar görmüştür.²⁴ 23 Ocak 1918'deki "Dinî Devletten ve Okulun Dinden Ayrılması" adlı kararname ve 8 Nisan 1929 tarihindeki "Dinî Dernekler Hakkında" adlı karar Sovyet hükümetinin dinle ilgili en önemli belgeleri idi. "Dinî Dernekler Hakkında" adlı belge Sovyetlerin din karşıtı politikasının güçlendirilmesi için zemin hazırlamıştır.²⁵ Din karşıtı propaganda çalışmalarında Militan Tanrısızlar Birliği önemli bir rol oynamıştır. 1925'te Tanrısızlar Birliği adıyla kurulan bu örgütün adı 1929'da Militan Tanrısızlar Birliği olarak değiştirilmiştir.²⁶ Sovyetler Birliği'nin her bölgesinde kurulan bu örgütün, 1937'de Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin 56 ilçesinde örgüt büroları faaliyet göstermiş ve 225 ilçesinde 1440 üyesi bulunmuştur. Ayrıca Taşkent, Semerkant gibi şehirlerde din karşıtı müzeler de kurulmuştur.²⁷ Sovyetlerin 1930'ların başında başlayan dine karşı bu sert politikası, 1941'de başlayan Sovyet-Alman savaşına kadar devam etmiştir.

-
- 23 Talgat Zholdassuly, "Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 96, (2020): 533, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tkhcbva/issue/71965/1157868>.
- 24 Talgat Zholdassuly ve Gulnur Baizhanova, "Sovyetler'in Kutsal Yerlere Karşı Politikası: Ahmet Yesevi Türbesi Örneği", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 102, (Yaz 2022): 194-195, DOI: 10.34189/hbv.102.009.
- 25 Zholdassuly, "Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama", 543.
- 26 Zholdassuly, "Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama", 535.
- 27 Mustafa Çokay, "Dine Karşı Propaganda - Partiyalı ve Partiyasız Hemme Bolşeviklerin İşî", *Yaş Türkistan* 104-105, (Temmuz-Ağustos 1938): 70-73.

2. Çokay Yazılarında Cedidçilik ve Cedidçilerin Bolşevikler ile İlişkisi

Türkistan'daki dinî grupların Sovyetlerin dinî politikasıyla ilgili bakışları aynı olmamıştır. Bolşeviklerin laik reformlarından memnun olmayan ve genel olarak sosyalistleri “dinsiz” olarak değerlendiren dindar kesim Basmacı hareketine katılmış veya ona destek vermiştir. Basmacı hareketine karşı Bolşevikleri destekleyen din adamları ile gruplar da olmuştur. Onlardan en büyüğü Cedidçilerdi. Çokay'a Cedidçi denemez ama siyasi hayatında Cedidçilerle birlikte çalışmış ve karışık bir ilişkisi olmuştur.

Cedidcilerin ilk yıllarda Bolşeviklere neden destek verdiklerine ve Basmacılarla ilgili konularına odaklanacak olursak, Çarlık Rusya'da Cedidçilik belirli bir siyasi hareketin eşanlamlısı ve etiketi haline gelmişti. Türkistanlı radikal ilericiler Cedidçi olarak adlandırılmış ve Cedidizm siyasette radikalizm anlamına gelmeye başlamıştır. Bir okul kavramı olarak Cedidizm, eski Müslüman dinî okullarına karşı protesto olarak ortaya çıkmıştır. Cedidçiler eski dinî okulların yöntemlerini ve bu okulları savunan din adamlarını (onlar Kadimci olarak da adlandırılır) eleştirmişlerdir. Kadimciler Cedidçileri yanlış yola sapmış olduğunu düşünmüştür. Cedidçilik Türkistan'a Kırım'dan, ağırlıklı olarak Tatarların yaşadığı Volga bölgesinden gelmiştir. Kazan, Ufa, Orenburg okullarından onlarca öğrenci Türkistan ile Buhara'ya gönderilmiştir ve oralarda adeta mevsimlik (tatillerde) öğretmen olmuşlardır. 2-3 ay boyunca çocuklara akıcı okuma ve okuryazarlık öğretme konusunda elde ettikleri başarılarından sonra çocukların ebeveynleri bu okulların yöntemlerinden memnun kalmışlardır. Böylelikle bölgede Cedid mekteplerinin açılması fikri yaygınlaşmıştır. Bu tür okullarda, diğer okul malzemelerinin yanı sıra coğrafi haritalar ve dünya küresi ortaya çıkmıştır. Türkistan Genel Valisi, Cedidizmi siyasi açıdan zararlı olan “Türk ajanları”nın işi olarak görmüştür. Taşkent'teki Türkistan Genel Valiliği tarafından yayınlanan *Turkestanskaya Tuzemnaya Gazeta* adlı gazete Cedidçileri “mürted” (dinden dönen) olarak ilan etmiştir. Hükümetin salt okul hareketine yönelik siyasi yaklaşımı, çok geçmeden Cedidizmin bizzat siyasi bir slogana dönüşmesine yol açmıştır. Nihayet, Cedidizmin siyasi programının işaretleri 1908 Jön Türk Devrimiyle bağlantılı olarak ortaya çıkmıştır.²⁸

Mustafa Çokay, Çar hükümetinin hem pan-İslamcılığın hem de pan-Türkizmin arkasında Osmanlı Devletinin olduğuna inandığını ve bu fikirlerden korktuğunu ifade etmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi, Cedidçilerin kendilerine “Türk ajanı” denilerek bu görüşleri yaymakla suçlandıkları görülmektedir.

28 Mustafa Çokay, “Jadidizm”, *Mustafa Çokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 5, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2013), 59-62. [Institut National Des Langues Et Civilisations Orientales (INALCO), L'Archives de Moustafa Chokay Bey, Carton 6, Dossier 5, 18-33].

Zamanında Çar yönetimi, Türkistanlı Müslümanları “İslamcılığın ve Türk ajanlarının yozlaştırıcı etkisinden” korumak için camilerde bayram namazı kılınırken polisler, yerel muhafızlar hazır bulundurmuştur. Türkistan Genel Valisi A.V. Samsonov (1910’da), “pan-İslamcılığın vaaz edildiği” dinî medreseler üzerinde idari denetim kurulması konusunda ısrar etmişken, Türkistan Genel Valisi N.A. İvanov’un yerlilerin Türk fesini giymesini yasaklayan meşhur emri çıkmıştır. “Liberal” sayılan General A.N. Kuropatkin ise yerlilerin fes ile resepsiyonuna katılmasına izin vermemiştir. Ayrıca Kasım 1914’te Siriderya’nın Perovsk bölgesindeki askeri vali General A.S. Galkin Kazaklara yönelik olarak: “*Biz Ruslar, sizin pis Türklerinizi yendiğimizde, halifenizi Konstantinopolis’ten kovarız ve Ayasofya’ya hilal yerine haç koyarız*” demiştir. Bununla beraber, “Vilayet” kelimesi de Çar hükümetinin temsilcilerini Türk fesleri kadar endişelendirmiştir. Böylelikle, Çarlık Rusya döneminde Orta Asya’daki Müslümanların dinî duygularına sık sık hakaret edilmiştir.²⁹

Çokay’a göre, 1905 Rus devrimi yerli Türkistanlıları çok az etkilerken, 1908 Jön Türk Devrimi ise Türkistan dahil olmak üzere tüm Müslüman Doğu’da büyük bir etki yaratmıştır. Böylece 1905 Rus devrimi Türkistanlılar için ancak Türk devriminden sonra anlaşılmaya başlamıştır. Engellere rağmen Cedid okulları açılmaya devam etmiştir. Cedid okulları yasa dışı olarak çalışmıştır. Özellikle bozkırda, Kazak-Kırgız köylerinde bu okullardan çok sayıda açılmıştır. Fakat devletin şüphelendiği gibi orada devlet karşıtı ya da hükümet karşıtı hiçbir şey öğretilmemiştir. Cedidçiler okulların yanı sıra gazete ve dergi çıkarmak için de girişimlerde bulunmaya başlamıştır. 18 Haziran 1868 tarihli anlaşmayla Rusya’nın vasalı olan Buhara Emiri’nin gücü yalnızca Rus ordusunun yardımıyla korunmuştur. Türk Devrimi Buhara Cedidçileri arasında daha güçlü bir etki yaratmıştır. Buharalılar çocuklarını İstanbul’a okumaya göndermeye başlamıştır. Orada kendilerini Jön Türk çevrelerinin içinde bulmuşlar ve onlardan “Avrupalılaşmayı” ve Avrupalı devlet anlayışını öğrenmişlerdir. Böylelikle Buhara Cedidçileri, Türkistan’da “Genç Buharalılar” (Jön Türklerle karşılaştırılabilir) adı altında siyasi reform talepleriyle yarı politik bir oluşum olarak sahneye çıkmıştır.³⁰

Çokay’a göre, Buhara Cedidçilerinin (Genç Buharalıların) siyasi talepleri kısaca şu şekilde özetlenebilir: 1. Mısır ve Türkiye örneğini takip eden son dinî-laik literatür üzerinden dinî fanatizmle mücadele; 2. Laik okulların, yani dinîn yanı sıra laik bilimsel derslerin de verileceği okulların açılması; 3. Jön Türk imajına uygun bir anayasa getirilerek kamu yönetimi sisteminin modernleştirilmesi. Fakat Buhara Emri tarafından bu talepler

29 Mustafa Çokay, “Pantyrkizm i Panislamizm v Srednei Azii”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 138-141. [Vol’nii Gorets, 1 Mart 1920].

30 Çokay, “Jadidizm”, 63-65.

“sapkınlık” olarak kabul edilmiştir. Genç Buharalılar anavatanın düşmanları olarak tanıtılmıştır. Emir ilk başta Genç Buharalıların özgürce hareket etmelerine hoşgörü göstermiştir. Ancak 1908’den itibaren Emir hükümeti şiddetli baskılara başvurmaya başlamıştır. Genç Buharalılar tekrar Osmanlı Devletine kaçmışlardır. Buhara Ceditçileri Osmanlı’yı Çarlık Rusya’dan daha iyi tanımışlar ve anlamışlardır. Türkistan Ceditçileri Rus radikal ve devrimci partilerinin yanında yer alırken, Buhara Ceditçileri dikkatlerini Türk modellerine çevirmiştir. Bu durum Şubat 1917’de Rusya’daki devrime kadar devam etmiştir. Ceditizmin daha sonraki tarihi, genel devrimci hareketin içinde eriyip gitmiştir. Türkistan Genel Valiliğindeki Ceditçiler de ılımlı sosyalistlerle aynı doğrultuda gitmişlerdir ve onları en tutarlı demokratlar olarak görmüşlerdir. Ancak çok geçmeden Türkistanlı Ceditçiler ile onların Rus dostları arasında bir çatlak oluşmuştur. Ceditçiler, Türkistan için kendi yerel yasama kurumuyla özerk bir yapı talep ederek bağımsız siyasi eylem yolunu tutmuştur. Buhara Ceditçileri, yönetim sistemini iyileştirmeye yönelik manifestosunda vaat edilen önlemleri uygulamayı reddeden Buhara Emrine karşı başarısızlıkla savaşmaya devam etmiştir. Bu, Buhara Ceditçilerini Bolşeviklerle ve solcu sosyalist devrimcilerle yakınlaşmaya itmiştir. Şubat 1918’de Sovyet birlikleri, Türkistan Ceditçileri tarafından kurulan Özerk Türkistan’ın Geçici Hükümeti’ni devirmiştir. Rus Bolşeviklerinin sert eylemi bile, Rus Bolşevikleriyle Emiri devirmek için ortak mücadele konusunda nihai bir anlaşmaya varan Buhara Ceditçilerinin onlarla bağlantısını koparamamıştır. Ayrıca Buhara Ceditçileri şunları söylemişlerdir: “*Emirin döneminden daha kötüsü olamaz.*”³¹ Böylelikle Bolşevik rejiminin Türkistan’daki sert tavrı bile Genç Buharalıların emiri devirmek için Bolşeviklerin yardımını kabul etmesini engelleyememiştir.

1917 Şubat devriminden sonra Türkistan’ın yerleşik kesiminde “Şuro-i-İslamiya”, “Raunak-ül-İslam” gibi dinî örgütler oluşturulurken, Türkistan’ın bozkır kesiminde Kazak ve Kırgız nüfusu ile Türkmenlerde “Milletvekilleri Konseyi” kurulmuştur. Ayrıca Türkistan’ın merkezi olmaya devam eden Taşkent’te Müslüman din adamlarının örgütü olan “Ulema-Cemiyeti” oluşturulmuştur. Bu parti, Türkistan Ceditçilerinin “Şuro-i-İslamiya” partisine muhalif olmuştur. Türkistan’ın yerleşik ve göçebe tüm yerel teşkilatları, resmi olarak Türkistan Bölgesel Müslüman Konseyi adı verilen tek bir merkezi yapıda birleştirilmiştir. Bu ikincisine tüm Türkistan nüfusu adına konuşma ve Geçici Hükümet ile ilişkilere girme hakkı verilmiştir. Türkistan Ceditçiliğinin merkezi olan Türkistan Bölge Konseyi, kendisini otonominin destekçisi olarak ilan etmiştir.³² Türkistan Bölgesel Müslüman Konseyi ilerici laik hareket olan Ceditçilerin (Genç Türkistanların) örgütü

31 Çokay, “Jadidizm”, 65-71.

32 Mustafa Çokay, “V Turkestane”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyň Tolyk Jinagy*, cilt 8, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2013), 87-88. [INALCO, L’Arhives de Moustafa Chokay Bey, Carton 1, Dossier 8 a, 20-22 Mart 1935, 1-80.]

idi. “Ulema-Cemiyeti” ise muhafazakarların, din adamlarının kalesiydi. Din adamları öncelikle şeriat mahkemesinin kurulmasını talep ederken, Genç Türkistanlılar Müslüman nüfusu askerliğe çekmenin gerekliliği üzerinde ısrar etmiştir. Ancak Geçici Hükümet Genç Türkistanlıların bu talebini reddetmiştir. Fakat hem Genç Türkistanlar hem de “Ulema-Camiati”, Türkistan’ın özerkliği konusunda hemfikir olmuştur.³³

Çokay’a göre, kesinlikle millî düşünceye sahip olan Türkistan Ceditçileri dar görüşlü milliyetçiler olmamıştır. Ceditçilere göre, Türkistan’ın yakın geleceği, demokratik bir Rus cumhuriyetinin kendi kendini yöneten, özerk bir parçası olarak görülmüştür. Ceditçiler bunu Rus devrimci demokrasininin yardımıyla başaracaklarına inanarak bu doğrultuda hareket etmişlerdir. Türkistan Ceditçilerini milli sorunları daha radikal bir şekilde gündeme getirmekten alıkoyan bir diğer neden ise Buhara Emiri ve onun politikaları olmuştur. Çünkü Orta Asya’da emir ve onun rejimine bakıldığında Türkistan Ceditçileri milliyetçiliklerini ifade etmede daha dikkatli olmuşlardır. Ancak bölgede “Ulema-Camiati” örgütünün konumu güçlenmiştir. “Ulema-Camiati” Eylül 1917’deki kongresinde, gelecek Rusya Federasyonu’nun bir parçası olarak Türkistan’ın özerk devlet inşasına ilişkin programını yayınlamıştır. Bu programa göre, Türkistan’ın en yüksek yasama organına “Mahkama-i Şaria” (Şeriat Odası) adı verilmiştir. Ceditçilere karşı her zaman keskin bir muhalefet içinde olan “Ulema-Camiati” ve onun başkanı Seraly Lapin, Ekim devriminin ardından onlarla ortak cephede birleşmiştir. Ekim devriminden sonra Türkistan Ceditçileri tarafından kurulan Türkistan Otonomisi (veya Hokand Otonomisi) Şubat 1918’de Sovyetler tarafından devrilmiştir. “Şuro-i-İslamiya” ve “Ulema-Camiati” gibi örgütler dağıtılmıştır. Ancak onun yerine “Basmacılık” adı altında tanınan Sovyet karşıtı hareket doğmuştur.³⁴

O dönemde Orta Asyalı Ceditçilerin başında Mahmut Hoca Behbudi (1874–1919), Münevver Kari Abdureşidhanov (1878–1931) ve Ubeydullah Hocayev (1886–1942) gibi aydınlar olmuştur. Türkistanlı Ceditçiler Çarlık Rusya döneminde de 1917 Şubat devriminden sonra da Rus yetkililere karşı çok ihtiyatlı ve çoğu zaman oldukça sadık olmuştur. Birçoğu Rusya’nın bölgenin kalkınmasındaki olumlu rolüne dikkat çekmiştir ve Rus vatandaşlığının korunmasına olan ilgilerini vurgulamıştır. 1917 yılında Mahmut Hoca Behbudi şöyle yazmıştır: “Rusya’dan kopmadan, tüm Rus Müslümanlarının federasyona ulaşması gerekiyor, özellikle biz Türkistanlı Müslümanlar, öncelikle Kadimciler ile Ceditçiler arasındaki çatışmadan vazgeçerek tek bir birliğe ulaşmalıyız”. Fakat Ceditçilerin tüm fikirleri gelenekçi bir toplumda yeterince anlaşılammıştır. Onların bazı düşünceleri toplumun ve bölgedeki muhafazakâr elitlerin çoğunluğunda güvensizliğe,

33 RDAA, 1358. fon, 3.kayıt, 45b.dosya: 56-62.

34 Çokay, “V Turkestane”, 88-103.

sıklıkla saldırganlığa ve dinden çıkma şüphelerine yol açmıştır. Genel olarak Ceditçilerin Orta Asya toplumunu kendi projeleri doğrultusunda değiştirme çabalarının sonuçsuz kaldığı ve başarısız olduğu söylenebilir. Belki de bu başarısızlık daha sonra birçok Ceditçiyi daha radikal konumlara, Rus sol muhalefetiyle ittifaka ve Bolşeviklerle iş birliğine itmiştir. Paradoksal olarak, İslam'daki ılımlı aydınlanma programı Sovyet dönemindeki reformların yolunu açmış ve birçok Ceditçi, önceki planlarını ve fikirlerini terk ederek komünist deneyin aktif katılımcıları haline gelmiştir.³⁵

Ceditçiler ile Kadimciler arasındaki tartışma da devam etmiştir. Bu tartışmalar Sovyetler için uygun olmuştur. Çünkü onlar durumdan yararlanarak Ceditçileri Basmacılara karşı kullanmıştır.³⁶ Örneğin, dinî durumu kontrol eden güvenlik kurumu olan Birleşik Devlet Siyasi Yönetimi (*OGPU - Obyedinennoye Gosudarstvennoye Politiceskoye Upravleniye*) Doğu Bölümü'nün 1926'daki "Din Adamlarıyla Mücadeleye Yönelik Tedbirler Hakkında" adlı raporunda, din adamlarının Sovyetlerle blok halindeki ilerici kesiminin, din adamlarının gerici kesimiyle savaş halinde olduğu yazılmıştır. Ayrıca o raporda tüm çalışmaların ilericilerle muhafazakârlar arasındaki anlaşmazlığı körükleyerek din adamlarının ilerici kısmını kullanmak gerektiği vurgulanmıştır.³⁷

Bolşevikler böylece Ceditçileri kendi amaçları için kullanmış ve daha sonra iktidarı tamamen güçlendikten sonra 1930'lu yılların başından itibaren Ceditçilik / Ceditçilere karşı saldırıya geçmiştir. Münevver Kari dahil olmak üzere Ceditçiliğin en büyük simalarının çoğunluğu Bolşevikler tarafından kurşuna dizilmiştir. Büyük bir kısmı da hapisanelere gönderilmiştir veya sürgün edilmiştir. Bir kısmı da yurt dışında kaçmıştır. Hatta Türkistan'da öldürülen Ceditçilerin resimleri, Çekistlerin (Sovyet gizli polisine bütün Sovyetler Birliği dönemi boyunca "Çekist" olarak atıfta bulunulmuştur) gözünde tehlikeli bulunarak onların müzelerden kaldırılması emri verilmiştir.³⁸

3. Çokay'ın Yazılarında Basmacı Hareketi ve Sovyetlerin Harekete Yönelik Dinî Politikası

Sovyetler, Ekim devriminden sonra Müslüman halklara yaptığı çağrıda millî, dinî meselelere ilişkin vaatlerini yerine getirmemiştir. Bu durumun bir örneği Şubat 1918'de Türkistan Otonomisi'nin devrilmesi olmuştur. 30 Ocak 1918'de Bolşevikler Hokand kalesine saldırdığında,

35 *Rossiya – Srednyaya Aziya: Politika i İslam v Kontse XVIII – Naçale XXI Veka*, (Moskova: İzdatelstva Moskovskogo Universiteta, 2013), 216-217, 223-224.

36 Haydorhon Yuldoşhujayev ve İrodahon Kayumova, *Uzbekiston Ulamolari*, (Taşkent: Movarounnahr, 2015), 18-19.

37 Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo*, 91-92.

38 Mustafa Çokay, "Ceditçilik Korkusu", *Yaş Türkistan* 65, (Nisan 1935): 2-7.

Fergana Basmacıları³⁹ Hokand'ın silahsız halkına yardım etmek için gelmiştir. Basmacılar böylece halkın kurtarıcısı rolüne bürünmüşlerdir.⁴⁰ Bolşevikler ile Basmacılar arasında Hokand üzerine yaşanan savaş biraz uzun sürmüştür ve 19 Şubat 1918'de "Ulema-Camiati" grubunun etkisi altındaki Basmacı lideri Ergaş darbe düzenleyerek M. Çokay'ı Türkistan Otonomisi'nin başı konumundan uzaklaştırmıştır. Ayrıca Ergaş, M. Çokay dahil bazı liderlerini tutuklamıştır. Hatta Basmacılar "Kutsal topraklarımızı gavurlardan kurtaralım" diye slogan atmıştır. Ancak Ergaş, Hokand kalesini kaybetmiştir ve kaleyi geri alma girişimi sonuçsuz kalmıştır. Basmacılar tarafından serbest bırakıldıktan sonra M. Çokay Taşkent'e gitmiş ve uzun yıllar süren Basmacı ayaklanması böylelikle devam etmiştir.⁴¹

1918 yılının başından itibaren Fergana bölgesinde faaliyet gösteren Basmacıların faaliyetleri giderek yoğunlaşmıştır. Basmacılar partizan müfrezeler halinde örgütlenmiş ve tüm dikkatlerini ekonomik cephede Sovyet iktidarına karşı mücadeleye yönelterek bir dizi pamuk çırçır fabrikasını yok etmiştir.⁴² Basmacı ayaklanmasının pek çok nedeni vardır ama asıl nedeni Bolşeviklerin din karşıtı ilkeleri olmuştur. Bu durum Basmacıların Müslümanlara yaptığı çağrılardan görülebilir. Basmacı liderlerinden biri olan Madamin Bek grubunun bir parçası olan Palvan kurbaşın⁴³ müfrezesindeki Basmacıların yemin metni şöyle olmuştur:

Allah bizi şeytanın saplantısından korusun! Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla! Biz Türkistan'ın milli savaşçıları, yaratıcımız ve peygamberimiz Muhammed'in adıyla, dinimizin ve milletimizin onuru ve iyiliği adına, kendimizi feda edeceğimize, kurbaşlarımızı sorgusuz sualsiz, ihanet etmeden, çıkar gözetmeden dinleyeceğimize söz veriyoruz. Eğer sözümüzden dönersek, o zaman Allah bizim cezamızı versin: eşlerimiz bize zina etsin, analarımız da bize eş olsun. Eğer kendi yolumuzdan, kurbaşımızdan yüz çevirirsek, Tanrı kalbimizden vursun. Allah adına yemin ederiz.⁴⁴

39 Çokay burada parantez içinde Basmacıları "soyguncu" diye adlandırır.

40 Mustafa Çokay, "Myatejnaya Fergana", *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 144-146. [*Vol'nii Gorets*, 29 Mart 1920].

41 Esmagambetov, *Mustafa Çokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, 155-156, 165.

42 Mustafa Çokay, "Usileniye Basmaçestva v Turkestane", *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 240. [*Vol'nii Gorets*, 20 Aralık 1920].

43 *Kurbaşı* - silahlı Basmacı grupları komutanının ismidir.

44 *Protiv Religioznogo Obmana i Mrakobesya*, (*Sbornik Materialov o Reaktsionnoi Roli Religii, Antiobşestvennoi Deyetelnosti Slujitelei Kul'ta v Kirgizii*) (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), (Frunze: Kırgızistan, 1970), 133.

15 Temmuz 1921'deki Fergana Basmacı liderlerinin Sovyet iktidarına karşı "Allah ve Şeriat adına" mücadele için Türkistan ve Fergana işçilerine yaptığı çağrısında ise şöyle denilmiştir:

Şehirlerinden, köylerinden, sevdiklerinden ve akrabalarından kopmuş, iktidardaki Bolşeviklerin ve Yahudilerin yalan söz ve hilelerine aldanarak yalan ve alçak fikirlerin kurbanı haline getirilmiş Türkistan ve Fergana'nın çiftçileri, esnafları ve mazlum halkı! Hepiniz bilirsiniz ki, Sovyet iktidarının ortaya çıkışından bu yana, bu gücü kullanan ve onu öven herkes size güzel sözler söylediler, tam özgürlük ve baştan çıkarıcı vaatler verdiler. O vaat edilen refah şimdi nerede? Yiyecek etleriniz nerede? Kıyafetleriniz nerede?... Onlar bu dünyanın yaratıcısı olan Allah'ı, hiçbir dinî ve şeriatı tanımıyorlar. Herkesi kendilerine benzeterek dinsiz yapmak istiyorlar...

Bir diğer kirlî arzuları da kadınla erkek arasında ve uluslar arasında bir farkın olmamasıdır. Mesela Rus ile Yahudi, Ermeni ile Müslüman birbirlerine kızlarını verebilirmiş, hatta bir kadın bir erkeğin karısı olmam diyecek kadar ileri gidecekmiş. Kadınların kocasından ayrılmak istiyorsa bu konuda onların tüm hakları korunacakmış. Ayrıca iddet süresini tanınmazmış ve şeriate göre nikah kıymazmış, kendi isteğine göre evlenme hakkı varmış... Bu dinsizler insan toplumunu tavuk toplumuna, insanları hayvana çevirmek istiyorlar.

İşte Bolşevizminiz ve komünizminiz budur. Eğer kendinizi bu pislikten kurtaracak tedbirleri almazsanız asırlardır süren doğru yolunuzdan sapar, dinînizi, milliyetinizi ve tarihinizi unutursunuz. O zaman böyle bir suçtan sorumlu tutulacaksınız, Allah'ımızın gazabına ve kötülüğüne maruz kalacaksınız. Gözlerinizi açın, bu uyku zamanı değildir; Eşlerinizin ve çocuklarınızın namusunu korumak için silaha sarılın, Bolşevikleri mağlup edin...⁴⁵

Bu arşiv belgelerinden Basmacıların Bolşevikleri dinsiz saydığı ve Bolşeviklere karşı mücadelenin de onlar için din adına savaş olduğu açıkça görülmektedir. Konuyla ilgili bir başka örnek, 1921'de Fergana Vadisi'ndeki Müslüman nüfus arasında dağıtılan Basmacı çağrısıdır: "*Aziz Muhammed adıyla! Ey Müslümanlar, yoldaşlar! Bizim düşmanımız çoktur. Hayatınızı kaybetmeniz bile dinînize sahip olunuz. Ey Müslümanlar şeriat adına sizden ricamızdır, bize maddi yardımda bulunun. Eğer bize yardım ederseniz, dinimize ihlal edenleri defedebiliriz*" denilmiştir.⁴⁶ Böylece 23 Ocak 1918'de dinî devletten ve okulun dinden ayrılmasına ilişkin kararname Türkistan Müslümanları arasında tepki yaratmıştır. Söz konusu tepkiler üzerine

45 *Protiv Religioznogo Obmana i Mrakobesya*, 133-135.

46 *Protiv Religioznogo Obmana i Mrakobesya*, 135.

Bolşevikler bu siyasi ve dinî koşullar altında laik reformlardan ve din karşıtı politikalarından geçici olarak vazgeçmişler ve Müslümanları memnun etmek için onların dinlerinin taraftarı gibi görünmüşlerdir. M. Çokay'ın 16 Şubat 1920'deki bir yazısında, Moskova'dan Taşkent'e yeşil hilalli kırmızı bayraklarla süslenmiş propaganda trenleri gönderildiği, hatta pan-İslami konuşmalar yapıldığını yazmıştır. Müslümanların dinî bayramları görkemli bir şekilde kutlanmıştır. Muhammed Peygamberin doğum gününde, caminin önündeki meydanda pankartlı kızıl askerler geçit töreni yapmıştır.⁴⁷ Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde⁴⁸ Türkistan Komünist Partisi Müslüman Bürosu (*Musbyuro*) adı altında tüm Türkistan'ı kapsayan merkezi bir teşkilat oluşturulmuştur. Türkistan yerlileri adına yapılan tüm siyasi eylemler yalnızca bu *Musbyuro* tarafından yapılmıştır.⁴⁹ *Musbyuro*'nun asıl görevi, Türkistan'ın Müslüman halkını sosyalist inşaya dahil etmek, oralarda Sovyet gücünü artırmak ve Basmacı *kurbaşılı* ile müzakereler yaparak Basmacıların kontrolündeki bölgelerde barışı sağlamak olmuştur.

M. Çokay, Temmuz 1920'deki yazısında: “*Fergana tamamen bir ibadet evidir, herkes ibadet eder*” demiştir. Özellikle cuma namazlarının yoğun olduğunu, Komünist Müslümanların bile ibadet ettiğini söylemiştir.⁵⁰ Bu verilerden o bölgelerdeki insanların çok dindar ve gelenekçi olduğu anlaşılmaktadır. Bolşevikler ilk başta dinî politikalarını buna göre uyarlamıştır. Çokay'ın 1920'de yazdığı “Sarıktaki Komünizm” (*Kommunizm v Çalme*) başlıklı yazısında, Bolşeviklerin “İslam dinine saygısını” kanıtlamaya çalıştığını, kendilerini Müslüman halklarını İngiliz sömürgesinden kurtarıcı olarak gösterdiğini yazmıştır. Hatta komünistler ünlü pan-İslamcı Cemaleddin Afgani'nin emperyalizme karşı İslam birliğiyle ilgili fikirlerinden de örnekler vermişlerdir.⁵¹ Ayrıca Bolşevikler Fergana Basmacılarının liderlerinden bazılarını kendi saflarına çekmeye çalışmıştır ve bu politikaları sonuç vermiştir. 1921'de Çokay, Basmacıları, “soyguncu” olarak adlandırarak “onların Şubat devriminden önce bile soyguna giriştiklerini, devrimden sonra ise bu ‘korsan’ grupların liderlerinin serbest bırakıldığını ve eski alışkanlıklarına devam ettiklerini” yazmıştır.⁵²

47 Mustafa Çokay, “Politika Okrainnyh Kommunistov”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 137. [*Vol'nii Gorets*, Tiflis, 20 Şubat 1920].

48 Türkistan ÖSSC – Rusya SFSC içinde 30 Nisan 1918'de kurulan ve 27 Ekim 1924'e kadar yaşayan Cumhuriyettir.

49 Mustafa Çokay, “V Turkestane”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 8, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2013), 118. [INALCO, L'Arhives de Moustafa Chokay Bey, Carton 1, Dossier 8 a, 20-22 Mart 1935, 1-80.].

50 Mustafa Çokay, “V Sovetskom Turkestane”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 175. [*Vol'nii Gorets*, 19 Temmuz, 26 Temmuz, 2 Ağustos 1920)].

51 Mustafa Çokay, “Kommunizm v Çalme”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 248-251. [*Na Rubeje*, №6, 1920, 14-17].

52 Mustafa Çokay, “Bolşeviki i Basmaçi”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed.

Bolşeviklerin Basmacıları hesaba katarak onların taleplerini yerine getirdiğini de söylemek gerekir. Sovyet hükümeti, talepleri arasında Kadı mahkemesi (Şeriat mahkemesi) ve ticaret özgürlüğü taleplerini de öne süren Basmacılarla defalarca barış görüşmelerine girerek onların isteklerini kabul etmiştir. Ancak isyancıların silahsızlanmayı reddetmesi nedeniyle nihai uzlaşmaya varılamamıştır. Bolşevikler isyancılarla savaşmak için her fırsatı kullanmıştır. 1922'de kendilerini Basmacılarla savaşmak için silahlandırdıkları iddia eden Taşnaklar (Ermeniler) barışçıl Müslüman nüfusu soymaya ve öldürmeye başlamıştır. Basmacıları bastırmak için gönderilen kızıl hükümet müfrezeleri de Taşnaklara katılmıştır. Bu gelişmelerden Bolşeviklerin Müslüman Türk halklarının ayaklanmasına karşı Ermenileri de kullandıkları anlaşılmaktadır. Türkistanlı Sovyet karşıtı bir örgüt, Kaşgar ve Gulca'daki konsoloslarına mektup yazarak İngiltere ile Japonya'dan yardım istemiştir ve bu eylemleri açığa çıkmıştır. Mektupta, "Asya Asyalılar için" sloganı adına Japonya'ya ve "yüksek kültürel başarılar ve insan haklarına saygı modeli" olan İngiltere'ye yardım çağrısında bulunulmuştur. Bununla ilgili Türkistanlı Kazak Bolşevik Nazir Törekulov: "*Müslümanların Sovyet rejimine karşı Asyalı yağmacı Japonya'dan ve tüm İslam dünyasının en büyük düşmanı ve Mekke ile Medine'nin jandarması ve Müslümanların kutsal mekanlarına ateş açan İngiltere'den yardım istemeleri Şeriat'a göre caiz midir?*" diye soru sormuştur.⁵³ Elbette bir Bolşeviğin şeriat'a yönelmesi ilginç görünebilir. Ancak buradan Sovyetlerin Basmacılar karşıtı mücadelede her türlü yönteme başvurduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Taşkent'te insanlar, Müslüman inancına ilişkin dersler verilmediği için çocuklarını Sovyet okullarından alarak Müslüman okullarına göndermişlerdir. Bu gelişmeler üzerine Bolşevikler mevcut Sovyet okullarına Müslüman inancıyla ilgili dersleri de eklemişlerdir. Böylece Sovyetler, Müslümanların hoşnutsuzluğunu gidermek amacıyla Basmacıların iddia ettiği gibi kendilerinin dinsiz olmadıklarını kanıtlamaya çalışmışlardır ve geçici olarak ateist tutumlarından vazgeçmişlerdir. Ayrıca, Çokay, adı geçen Türkistanlı Bolşevik Nazir Törekulov hakkında 1931'de yazdığı "İmansız Hacı" başlıklı yazısında, Törekulov'un 1930'da Mekke'ye hacca gittiğini ve bu şekilde Bolşeviklerin kendi kırmızı bayraklarını yeşil göstermek için "sahte hacı" ünvanını almaya çalıştıklarını da yazmıştır.⁵⁴

Türkistan'da *işan*larla dervişlerin sesi komünistlerden daha yüksek olmuştur. Bolşevikler kadı mahkemelerini, şeriat'a göre hukuki işlemleri ve vakıfları yerine getirmiştir. Kadı ve mollaların toplantı ve konferanslarına izin verilmiştir. Sovyet yayınları aracılığıyla Bolşevikler, "dinî sloganların

Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 262-263. [*Bor'ba*, 12 Şubat 1921].

53 Mustafa Çokay, "V Sovetskom Turkestan", *Mustafa Çokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 326-327. [*Poslednie Novosti*, 20 Eylül 1922].

54 Mustafa Çokay, "İmansız Hacı", *Alaş Kösemsözi*, cilt 4, (Almatı: Öner Yayınları, 2010), 39-40. [*Yaş Türkistan*, sayı 16, Mart 1931].

arkasına saklanan” Basmacıları bu şekilde vurduklarını da iddia etmiştir. Hatta Sovyetler itibarlı, etkili din adamlarını, mollaları ve kadıları kendi saflarına çekmiş olmakla övünmüşlerdir. Böylece dışarıdan bakıldığında Bolşevikler “Müslümanlaştırma” politikası izleyen liberaller gibi görünmüşlerdir. Ayrıca Sovyetler, 1922 yazının sonunda Basmacıları karşı daha kararlı operasyonlara başlamışlardır.⁵⁵ Çokay’a göre, bütün eski “çete” liderleri Ergaş ile Madamin ve onlara katılan Hal Hoca, Gur Şirmad, Hal Muhammed, Abdu Gaffar gibiler Bolşeviklere karşı savaştıkları için kırsal kitlelerin gözünde kahraman sayılmışlardır. Hatta Basmacılar “mücahitlere” dönüşmüştür. Bazı durumlarda, Basmacıların önde gelenlerinin (örneğin Margilanlı Madamin) Sovyet hükümetine hizmet etmesi konusunda anlaşmalar imzalanmıştır. Aynı zamanda onların kişisel koruma için yanlarında belirli sayıda (30’dan 60’a kadar) silahlı atlı bulundurmalarına izin verilmiştir. Ancak bu anlaşmalar barışa yol açmamıştır. Çoğu zaman Sovyet rejiminin hizmetine geçen Basmacılar daha sonra vurulmuş ve mücadele yeniden alevlenip durmuştur.⁵⁶

Sovyetlerle yaşanan çatışmadan geri çekilen bazı Basmacı grupları Afganistan’a sığınmıştır. Ancak ayaklanmanın partizan bir hareket gibi devam ettiği görülmektedir. Mesela, Afganistan’dan gelen bir Basmacı müfrezesi, 23 Mart akşamı Sovyet hükümeti tarafından Kızılkum’un sultanması çalışmalarını araştırmak üzere gönderilen bir grup yetkiliye saldırmıştır. Onlardan biri hayatını kaybetmiştir, diğeri ise ağır yaralanmıştır.⁵⁷ 27 Ağustos 1925’te Basmacı müfrezesi Kaşkaderya bölgesinin Guzar ilçesindeki sulama çalışmaları sırasında Sovyet çalışanlarına saldırmıştır ve mühendisler ile bir teknisyen öldürülmüştür. Zamanında gelen Kızıl Ordu askerlerinin bir müfrezesiyle çıkan çatışmada Basmacı lideri hayatını kaybetmiştir.⁵⁸ Bolşevikler isyancılarla mücadelede çeşitli yöntemler kullanmaya devam etmiştir. Örneğin, 1925’te Bolşeviklerle yaşanan çatışmada öldürülen Basmacıların ünlü liderlerinden biri Şahmurat’ın kopan kafası Kanimeh köyüne getirilerek pazar meydanında sergilenmiştir.⁵⁹

Sovyet rejimine yönelik Basmacı hareketinin kritik anlarında hükümet, Allah ve Muhammed isimlerini kullanarak Müslüman nüfusa çağrılarda bulunmuştur. Parti liderlerinin birçoğu *Hakikat* adlı dinî dergi ile iş birliği yapmıştır. Hatta parti matbaasında, dinî idare için “Allah ve Peygamberleri

55 Mustafa Çokay, “Bolşevizm v Vostoke”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 382-385. [*Sotsialistiçeskii Vestnik*, 17 Ocak 1923].

56 Mustafa Çokay, “O Vosstaniyah v Turkestane”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 425-429. [*Dni*, 25 Ağustos 1923].

57 Mustafa Çokay, “Opyat Basmaçi v Turkestane”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 54. [*Dni*, 16 Nisan 1925].

58 Mustafa Çokay, “Napadenie Basmaçi”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 92. [*Dni*, 25 Ekim 1925].

59 Mustafa Çokay, “V Turkestane”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 92. [*Dni*, 25 Ekim 1925].

Hakkında” adlı bir broşür yayınlanmıştır. 1922’de ise Bolşevikler, Sovyet kararnamelerinin şeriat kurallarına aykırı olmaması şartıyla isyancılarla müzakerelere başlamıştır.⁶⁰ Sovyetler, yoğunlaşan Basmacı hareketine karşı 25 Ekim 1925’te Taşkent’te bir protesto gösterisi düzenlemiştir. Gösteriye yaklaşık yirmi bin kişi katılmıştır. Kalabalık “*Basmacılara ölüm!*” diye bağirmiştir.⁶¹ Aynı yıl Buhara’da gelişen ayaklanma karşısında ise, Sovyet hükümeti Kabil’deki temsilcisine Türkistan isyancılarının başı Şir Muhammed Bek ile müzakerelere başlaması talimatını vermiştir. Sovyet hükümeti tüm isyancılara genel af teklif etmiş ve karşılığında da Şir Muhammed Bek’ten isyan hareketini durdurmak için Türkistan’ın tüm bölgelerine delegeler göndermesi istenmiştir.⁶²

3.1. Çokay’a Göre Buhara’daki Durum ve Enver Paşa

Türkistan’da yaşanan olayların Fergana bölgesi ve Doğu Buhara olmak üzere iki ana merkezi olmuştur. 1922’de ayaklanmalar genel olarak Fergana bölgesinin tamamını, Siriderya, Semerkant ve Trans-Hazar bölgelerinin bir kısmını, Buhara ile Hive’nin bir kısmını kapsamıştır. Buhara Emiri tarafından baskı gören Genç Buharalılar Ekim devrimi sonrasında Bolşeviklerle birlikte çalışmıştır. Sovyetlere karşı hareket, en önde gelen Genç Buharalı komünistlerin Moskova’dan kopmasından sonra özellikle ciddi bir karakter kazanmıştır. Bu kopuşa, Sovyet Buhara hükümetinin birçok liderinin açıkça isyancıların safına geçmesi ve Rus Kızıl Ordu’nun Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti⁶³ sınırlarından çekilmesi için Moskova’ya bir talep sunması eşlik etmiştir.⁶⁴

Genç Buharalıların seçkinleri kendilerini son derece zor bir durumda bulmuşlardır. Çokay’a göre, halk kitlelerine ruhen ve düşünce olarak yakın olan Genç Buharalılar, bedenen kendilerini Bolşeviklerin kampında bulmuştur. Genç Buharalıların çoğu bu ikiliğe dayanamamış ve açıkça isyancıların yanında yer almıştır. Bolşevikler ile Genç Buharalılar arasındaki bölünmenin ortaya çıkmasına neden olan itici güç isyancıların safına geçen Enver Paşa olmuştur. Enver Paşa’nın Buhara isyancılarına katılması, 6 Mart 1922’de Buhara kenti yakınlarında Kızılılarla şiddetli çatışmalar yaşayan isyancıların artan faaliyetlerine ve Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti

60 Mustafa Çokay, “Vo İmya Allaha Milostivogo”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 96. [Dni, 10 Kasım 1925].

61 Mustafa Çokay, “Volneniya v Turkeстане”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 99. [Dni, 12 Kasım 1925].

62 Mustafa Çokay, “Peregovory v Kabule”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 100-101. [Dni, 17 Kasım 1925].

63 Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti - 6 Ekim 1920 ile 27 Ekim 1924 yılları arasında Sovyetler Birliği himayesinde yaşayan devlettir.

64 Mustafa Çokay, “K Sobytiyam v Turkeстане”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 322-324. [Slovo, 14 Ağustos 1922].

hükümeti arasında açık bir bölünmeye yol açmıştır. Buhara Cumhuriyeti'nin başı unvanını taşıyan Buhara Merkez Yürütme Komitesi Başkanı Osman Hoca da isyancılara katılmıştır. Onu İçişleri Komiseri Ali Rıza Bek ve Tirmiz Kalesi Komutanı Hasan Bek takip etmiştir. Onlara Buhara'nın önde gelen Jön Türk isimlerinden Hacı Sami Bek de katılmıştır. Zaten Orta Asya'nın devrimci birliklerinin başı olarak anılan Enver Paşa'nın elçileri, Türkistan ve Buhara'nın her tarafına gönderilmiştir. Sovyetlerle anlaşma yapan Fergana ve Taşkent bölgesindeki bazı *kurbaşılar*, Enver Paşa'nın hamleleri üzerine anlaşmalarını iptal etmişlerdir.⁶⁵ Enver Paşa, devrimden sonra Afganistan'a sığınan eski Buhara Emiri ile bağ kurmuştur. Sovyet Halk Komiserleri Konseyi, Enver Paşa'nın hareketinden giderek daha fazla endişe duymuştur. Sovyet çevrelerinde Enver Paşa'nın hareketinin Sovyet federasyonunun bütünlüğünü tehdit ettiği yönünde endişeler olmuştur. Hatta Bolşevikler, Enver Paşa'nın Hindistan Müslümanları arasında büyük bir popülerlik kazandığını vurgulamıştır.⁶⁶

Enver Paşa'nın 1921 yılın sonbaharının sonlarında Buhara'ya gelmesi, Türkistanlılar arasında Sovyetlere karşı mücadelede başarı olasılığına dair bir umut ışığı doğurmuştur. Osman Hoca başkanlığındaki Buhara Halk Cumhuriyeti hükümeti, Moskova'nın Buhara Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına ilişkin antlaşmaya uymasını sağlamak için Enver Paşa'nın otoritesinden ve Moskova'daki bağlantılarından yararlanmaya karar vermiştir. Enver Paşa, Buhara ile Moskova arasında arabulucu olmayı kabul ederek Moskova hükümetine ilk çağrısını yapmıştır. Sovyet hükümeti buna Enver Paşa'yı "İngiliz emperyalizminin ajanı" olmakla suçlayarak karşılık vermiştir. Bolşevikler Enver Paşa'ya karşı çok sayıda askeri müfrezeyle harekete geçirmiştir.⁶⁷ Enver Paşa'nın otoritesi bu hareketin geniş çapta yayılmasını sağlamıştır. Yaklaşık on önemli şehir paşanın önderliğinde ilerleyen Basmacıların eline geçmiştir. Ağustos 1922'nin başlarında Paşa, Kurban Bayramı'nı kutlamak için Balcuvan'ın 7-8 kilometre doğusundaki Haualin yolu üzerindeki Çegen köyüne gelmiştir. Paşa, 4 Ağustos Cuma günü bayram namazının ardından komutanlarını ve birliklerini tebrik etmiştir. Fakat Enver Paşa aynı gün, 25-30 düzenli askeriyle 300 Rus askerine karşı savaşarak şehit olmuştur. Köy sakinleri paşanın naaşını tanıyarak büyük bir törenle Çegen köyüne defnetmişlerdir.⁶⁸

65 Mustafa Çokay, "Buharskiye Dvijenie", *Mustafa Şokay Şygarmalarynyň Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 291-293. [INALCO, L'Archives de Moustapha Chokay Bey, Carton 7, Dossier 3d, 1-2 Nisan 1922, pp. 44-53].

66 Mustafa Çokay, "Enveriada", *Mustafa Şokay Şygarmalarynyň Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 321. [*Slovo*, 7 Ağustos 1922].

67 RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 417.dosya: 227-231.

68 Mustafa Çokay, "Enver Paşanın Ölimi", *Alaş Kösemsözi*, cilt 4, (Almatı: Öner, 2010), 34-38. [*Yaş Türkistan*, sayı 16, Mart 1931].

Elbette Sovyet ordusu ile isyancıların güç ve askeri teçhizatındaki eşitsizlik ve Basmacıların tek merkeze bağlı olmaması onların en zayıf noktalarından biri idi. Çokay'a göre, Enver Paşa'nın en büyük hatası ise eski emirin Buhara'da gücünü yeniden sağlamak istemesi olmuştur. Kendi tarafına geçen Genç Buharalıların talimat ve tavsiyelerine rağmen Enver Paşa, eski emirle müzakerelere başlamış ve ardından kendisi Buhara hükümdarının baş veziri olmuştur. İsyancı güçler savaştan ve tarafsız gruplara bölünmüştür. Fergana isyancıları Buhara Emiri'nin baş vezirinin üstünlüğünü tanımayı reddetmişlerdir. Bölgede Enver Paşa'ya karşı Sovyetlerin büyük bir propagandası yürütülmüştür. Enver Paşa'nın eski hayranları ona düşman olmuştur. Yalnızca isyancıların yuvalandığı Balcuvan ve Duşanbe bölgelerinde, Enver'i desteklemeyi kabul eden az sayıda birkaç bin isyancı birliği kalmıştır. 1919 yılında Buhara Emiri tarafından öldürülen, bilgin bir şeriatçı ve molla olan Semerkantlı Mahmut Hoca Behbudi, tüm Orta Asya'nın ilerleme ve kültürel gelişiminin yolunu Buhara Emiri gücünün yıkılmasında görmüştür. Behbudi: “*Emirin Buhara'sı mevcut olduğu sürece Orta Asya'daki karanlık dağılmayacaktır*” demiştir. Çokay'a göre, Orta Asya'daki siyasi koşulları kavrayamayan Enver Paşa, Avrupa yakasından gelerek Türk Devriminin deneyimlerinden sonra, Buhara Emirinin gücünü yeniden tesis etmeye, bu “karanlığın” kaynağını yeniden canlandırmaya girişmiştir.⁶⁹

Enver Paşa'nın ölümünden sonra da ayaklanma devam etmiştir ama Sovyetlerin kötü organize edilmiş ayaklanmaları bastırması zor olmamıştır. Basmacı ayaklanmalarının bastırılmasına rağmen Sovyet karşıtı duyarlılığın kaybolmayacağını bilen Bolşeviklerin, dini niteliği olan halk protestosunu bastırmak için her şeyi yaptıkları söylenebilir. Örneğin, 1924'te Buhara'da ulema ve fakihlerin kongresi yapılmıştır. Kongrenin ilk görevi camileri ve eski dinî okulları restore etmek, dönüştürmek, dinî yönetimin düzenlenmesi konusunu tartışmak olmuştur. Kongrenin katılımcıları (yaklaşık 115 kişi) Buhara'da toplanmışken, Moskova'nın talebi üzerine dikkate alınması gereken konuların kapsamı bir miktar genişletilmiştir. Moskova ise şunu talep etmiştir: 1. Dinî reformların Sovyet sistemiyle uyumlu hale getirilmesi; 2. İsyanın kınanması ve onların “İslam düşmanı” ilan edilmesi; 3. Tüm Müslüman dünyasına “Doğu halklarının köleleştiricisi İngiltere”ye karşı protesto çağrısında bulunması. Böylece isyanla ilgili kararlar tartışılmadan kabul edilmiştir. Kongre adına Basmacılar “İslam'ın dışlanmış düşmanları” ilan edilerek “Sovyet iktidarının halka güç sağladığı” belgelenmiştir. Çokay'a göre, 1923'te Ufa'da Tüm Rusya Müslüman Din Adamlarının Kongresi toplanmış ve *İzvestiya Gazetesinde* (08.09.1923) bu kongreden: “İslam hayata en yakın inançtır: o belirsiz hurafelere dayanmaz. *Fakat onu tam olarak kavrayabilmek ve itibarını takdir edebilmek için ilim lâzımdır*” şeklinde bir

69 Mustafa Çokay, “Enver Paşa v Sovetskoi Rossii Srednei Azii”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyň Tolyk Jıngy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 395-396. [INALCO, L'Archives de Moustafa Chokay Bey, Carton 9, Dossier 2, 2-3 Mart 1923, 1-15].

karar çıkmıştır. Üstelik Bolşevikler, kendilerinin “karşı-devrimci” saydığı Kuran’daki “*Bilenlerle bilmeyenlerin eşit olması mümkün mü?*” ayetini bile yayınlamışlardır.⁷⁰

1924’te Bolşevikler, Basmacıları dinden çıkararak fetva vermesi talebiyle Buhara ulemasına başvurduğunda, nihayet 1925 yılında *Kızıl Özbekistan Gazetesinin* 27 Eylül tarihli sayısında Doğu Buhara ulemasının şu fetvası yayınlanmıştır: “Şeriat açısından Basmacıların faaliyetleri yasa dışıdır ve İslam düşüncesiyle bağdaşmaz. Basmacılar gönüllü olarak Sovyet iktidarının eline teslim olmazlarsa, *kafir sayılacaklar ve onları öldüren herkes bir “gazi” olarak saygı görür, onlarla savaşta ölen herkes ise “şehit” olur.*”⁷¹ Böylelikle Bolşevikler, Basmacı hareketini veya kendilerine karşı uluslararası propagandayı sakinleştirmek istediklerinde, kendilerinin hakaret ettiği kutsal kitabı, molla ve *işan*ları bile kullanmışlardır.

Bolşevikler baştan beri Buhara bölgesine özel önem vermişlerdir. Buhara Cumhuriyeti kurulurken Lenin: “*Buhara’nın bağımsızlığı bize müdahale etmeyecek, ancak Hindistan’da, Mısır’da, Suriye’de, Türkiye’de ve diğer Müslüman ülkelerde doğru izlenimi bırakacaktır*” demiştir. Lenin’in Buhara’daki takipçileri kendi cumhuriyetine “Kızıl Buhara-i Şerif”, yani “kırmızı kutsal Buhara” adını vermiştir. Buhara mollaları Lenin’i “Şeyh İlya” diye adlandırmışlardır. Şeriat hukuku, arazi sorunlarının, vergi konularının, miras haklarının çözümünü kendi yetkisi altına almıştır ve Buhara komiserleri komiser değil “nazır” olarak adlandırılmıştır.⁷² Buna rağmen Basmacı hareketi devam etmiş fakat geniş bir cephe oluşmamıştır. Bolşevikler gerektiğinde güç kullanmayı da unutmamıştır. Mesela, Eylül 1922’de Taşkent’te gerçekleştirilen bölgesel parti toplantılarından birinde, Bolşevikler, Semerkant isyancılarının liderinin kopmuş kafasını göstermiştir. Bir Basmacının kafasını getiren Buhara polis şefine devrim ödülü verilmiştir.⁷³

3.2. Çokay Yazılarında Hive Basmacıları ve Cüneyt Han

Sovyetler Türkistan ile Buhara’da yürüttüğü kendi İslam politikasını Hive bölgesinde de yürütmüştür. 1919’da Sovyet komutanı Kazım Bey, Trans-Hazar bölgesinin *işan*larını Aşkabat’ta toplayarak Sultan Halife’nin adını kullanarak tüm Müslümanlara çağrılar göndermiştir. Onları kutsal bir savaş için Sovyet iktidarı etrafında birleşmeye davet etmiştir.⁷⁴ Ancak Sovyetler bu bölgelerde de büyük protestolarla karşılaşmıştır.

70 Mustafa Çokay, “Grobnitsa Proroka”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 511-514. [*Dni*, 24 Mayıs 1924].

71 Çokay, “Vo İmya Allaha Milostivogo”, 97.

72 Mustafa Çokay, “Buharskie Lenintsy”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 18. [*Dni*, 11 Eylül 1924].

73 Mustafa Çokay, “Pokozatelnoe Varvarstvo”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 16-17. [*Poslednie Novosti*, 30 Ağustos 1924].

74 Çokay, “Vo İmya Allaha Milostivogo”, 96.

Cüneyt Han, Hive bölgesindeki ayaklanmanın önde gelen liderlerinden biri olmuştur. Cüneyt Han, Hive Türkmenlerinin (Türkmenlerin Yomut boyunun) ünlü bir lideri idi. Devrim öncesi zamanlarda bile Hive Hanına defalarca isyan etmiştir. 1916'da Hive'yi almayı başarmıştır. O zamanın Siriderya askeri valisi General Galkin'in liderliğinde kendisine karşı bir cezalandırma seferi düzenlenmiştir. Ancak Cüneyt'i yakalamak mümkün olmamıştır. Türkmenler Cüneyt Han'a Hive'yi Özbek Hanedanı'nın haksızlıklarından kurtarabilecek ulusal bir kahraman olarak bakmaya başlamıştır. Rus devrimi, Hive'deki genel durumu anında değiştirmiştir. Hanın artık Rus Çarı gibi büyük bir patronu kalmamıştır. 1918'in başında Rus birliklerinin Hive'den ayrılmasıyla Cüneyt'in "Türkmenleri Özbek hanın zulmünden kurtarmak adına" ilerleyişine engel ortadan kalkmış ve Cüneyt, Seyid Esfendiyar Hanı öldürmüştür. Öldürülen Seyid Esfendiyar'ın amcası Seyid Abdullah ise han ilan edilmiştir. Böylelikle Cüneyt, Hive'nin mutlak yöneticisi olmuştur. Bundan sonra Türkmenler ile Özbekler arasındaki anlaşmazlık yeniden alevlenmiştir. Özbekler eski hâkim konumlarını yeniden kazanmanın çabasına girmişlerdir. Liderlerinden bazıları Genç Hiveliler örgütünü kurmuş ve Sovyet yetkilileriyle müzakere sürecini başlatmışlardır. Müzakereler başarıyla sona ermiş Ocak 1920'de Sovyet birliklerinin yardımıyla Cüneyt Han devrilmiştir. Hive Hanlığı'nın adı Harezmi Sovyet Halk Cumhuriyeti⁷⁵ olarak değiştirilmiştir. Bunun üzerine Cüneyt Han, Bolşeviklerin kurduğu siyasi sisteme karşı ayaklanmıştır.⁷⁶

Sovyetlere bazı Basmacı liderlerini yakalamak zor olmuştur. Sovyet rejimine öfkeli olan halk Cüneyt Han'a güvenli bir sığınak sağlamıştır. 1924'te Sovyetlerin Cüneyt Han'ı yakalama girişimi çok kez başarısız olmuştur. Cüneyt Han'ın faaliyetleri artık Türkmenistan bölgesinin kuzey kısmına kadar uzanmıştır. Sovyet hükümeti isyanın sorumluluğunu İngiltere ile Afganistan'a yüklemiştir.⁷⁷ 1924'te Cüneyt Han Hive'yi almaya çok yaklaştığı bu tarihten sonra direnişte düşüş yaşanmıştır. 1924'ün sonunda Sovyet hükümeti, uzun süredir planlanan Türkistan'ın Türk halklarının yapısına göre bir dizi bağımsız ulusal cumhuriyete bölünmesi kararını uygulamaya geçirmiştir. Çokay'a göre bu, Özbeklerin, Kazakların, Kırgızların ve Türkmenlerin tek bir millet olarak aynı devlet altında birleşme çabalarına Bolşeviklerin tepkisi olmuştur. Böylece Özbek, Türkmen, Kazak, Kırgız SSC gibi cumhuriyetler oluşturulmuştur. Hive Türkmenlerini de içeren Türkmen Cumhuriyeti'nin (19.11.1924) kurulmasından sonra, Cüneyt Han'ın önceki Özbek karşıtı hareketine yer kalmamış ve Cüneyt Han iki yıl sessiz kalmıştır.⁷⁸

75 Harezmi Sovyet Halk Cumhuriyeti - 26 Nisan 1920'de ilan edilmiştir ve 20 Ekim 1923'de Harezmi Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'ne dönüşmüştür ve 27 Ekim 1924'e kadar yaşamıştır.

76 Mustafa Çokay, "Vostaniye v Hive", *Mustafa Çokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 499-501. [*Poslednie Novosti*, 5 Mart 1924].

77 Mustafa Çokay, "Opyat Povstançestve v Srednei Azii", *Mustafa Çokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 24-25. [*Poslednie Novosti*, 14 Aralık 1924].

78 RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 407.dosya: 40-53.

Cüneyt Han'ın 1927'deki eylemleri ise Bolşevikler arasında gerçek bir paniğe neden olmuştur. Sovyet hükümeti, tehlike bölgesinden geçen demiryollarını tehlikeli bölge ilan ederek koruyucu önlemler almıştır. Aynı zamanda Sovyet Cumhuriyeti, kitlelerin dikkatini Basmacı ayaklanmasından başka yöne çekmek için yoğun bir propaganda yürütmüştür. Türkistan Bolşevik hükümetinin Basmacı hareketinin sona erdiğini defalarca ilan etmesine rağmen bu hareket çeşitli şekillerde ve çeşitli bölgelerde gerçekleşmeye devam etmiştir.⁷⁹ Çokay, dönemin Sovyet basınına göre, Cüneyt'in Sovyet iktidarına karşı açık mücadelesinin başlangıcının 19 Eylül 1927 olduğunu yazmıştır. Cüneyt'in mücadelesi neredeyse iki yıl sürmüştür. Sovyet hükümeti ona karşı büyük birlik müfrezeleri göndermiş buna rağmen Cüneyt'i ancak 1928'in ortalarında devirmeyi başarmıştır. Çokay'a göre, o tarihten itibaren yaklaşık 8 yıl boyunca Cüneyt yurtdışında yaşamıştır. Önce İran'a, ardından Afganistan'a (Herat) sığınmış ve orada ölmüştür.⁸⁰ Ancak Basmacı hareketi durmamıştır. Basmacı hareketi Türkmenistan'ın çeşitli bölgelerinde devam etmiştir. Sovyet hükümeti isyancılarla savaşmak için kişi başı tahıl buğdayı ödeme yöntemiyle gönüllülere başvurmuştur.⁸¹

3.3. Çokay'a Göre Hareketin Yenilme Nedenleri

Ekim devriminden sonra başlayan Basmacı hareketi 1930'lu yılların başına kadar aralıklı olarak devam etmiştir. Bu Sovyet hükümetini dikkatli davranmaya zorlayan büyük bir hareket olmuştur. Çokay'ın yazılarından, Türkistan Basmacılarına karşı tutumunun yıllara göre değiştiğini belirtmek gerekir. 1920'lerin başında Türkistan Basmacıları için "soyguncu" sözünü kullanan Mustafa Çokay, 1930 tarihli yazısında Basmacıları "mücahit" olarak adlandırmıştır.⁸² Ayrıca, başka bir yazısında Basmacı kelimesinin eski kötü anlamının Moskova Bolşeviklerinin eliyle dökülen masum kanla silinip gittiğini, Basmacı kelimesinin artık "savaşçı" anlamına geldiğini yazmıştır.⁸³ Çokay, Sovyet basınının bu hareketin İngiliz propagandası ve desteği sonucu gerçekleştiğini iddia eden haberlerini yalanlamış ve Basmacı hareketinin herhangi bir dış destek olmaksızın tamamen meşru bir siyasi toplumsal hareket olarak ortaya çıktığı söylemiştir.⁸⁴ Bolşeviklerin Basmacı hareketini yalnızca

79 Mustafa Çokay, "Türkistanda Basmaşı Kozgalysy", *Kenes Odagynyn Türki Alemi Sayasaty*, ed. Abdulvahap Kara, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2023), 111-112. [*Promethee*, Aralık 1927, 21-22].

80 Mustafa Çokay, "Juneyd Han", *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 9, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2014), 456-457. [INALCO, L'Archives de Moustafa Chokay Bey, Carton 6, Dossier 2a, 66-70].

81 RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 381.dosya: 175-176.

82 RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 415.dosya: 21-23.

83 Mustafa Çokay, "Basmacılık Turasynda", *Alaş Kösemsözi*, cilt 3, (Almatı: Öner, 2010), 82. [*Yaş Türkistan*, sayı 3-4, Mart 1930].

84 Mustafa Çokay, "Basmacılık Kandai Magynany Bildiredi", *Kenes Odagynyn Türki Alemi Sayasaty*, ed. Abdulvahap Kara, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2023), 263-270. [*Promethee*, Paris, №75, 1933, 8-12].

sınıfsal (burjuvaziye karşı) bir hareket olarak tanımlaması da hiçbir şeye dayanmaz ve saf bir icattır sözleriyle ifade etmiştir.⁸⁵ M. Çokay'ın başlangıçta Basmacıları “soyguncu” olarak adlandırmasının ana nedeni 19 Şubat 1918'de Basmacı lideri Ergaş darbe düzenleyerek M. Çokay'ı Türkistan Otonomisi'nin başı konumundan uzaklaştırarak M. Çokay dahil bazı liderlerini tutuklaması olduğu düşünülebilir.

Basmacı hareketi Türkistan tarihinde büyük bir yere sahiptir. Sovyetler Birliği tarihinde gerçekleşen hiçbir ayaklanmada Bolşevikler, Basmacılara verdiği tavizi vermemiştir. Bu tavizler şunlardır: şariat mahkemelerinin yeniden çalışması; vakıfların Müslüman din adamlarına iade edilmesi, yerli etkili insanların iktidara çekilmesi, toprak reformunu uygulamaya koymayı reddetmesi. Çokay, bu tavizleri düşünerek bunun Türkistan'daki Sovyet hükümetinin “Ekim devrimci ideolojisinin” tamamını reddetmesi anlamına geldiğini yazmıştır. Çokay, Basmacı hareketinin yenilgiye uğramasının nedenlerini de çok iyi analiz etmiştir. Ona göre yenilginin nedenleri şunlardır: İlki, askeri unsurlardan tamamen yoksun olmasıydı. İkincisi, silahlarının olmaması idi ve onları alabileceği hiçbir yer de yoktu. Üçüncüsü, tüm iletişim yolları, demiryolları, buharlı gemiler, telgraf ve telefon Bolşeviklerin elindeydi. Dördüncüsü, Bolşeviklerin Türkistan'ın yerli halkına uyguladığı kıtlık ablukası idi. Beşincisi, Basmacıların Türkistan dışındaki Bolşevik karşıtı mücadelelerin tüm cephelerinden kopmasıydı. Altıncısı, siyasi olgunlaşmamışlıkları ve ulusal farkındalıklarının zayıflığı idi. Bu onların temel eksikliğini yansıtmıştır. Yedinci, mücadelenin amacı, bölgenin Sovyet egemenliğinden nihai olarak kurtarılması değil, yalnızca Bolşevik hükümetini, halk için istenmeyen bazı devrimci reformlardan vazgeçtirmek istemesiydi. Sekizinci ve en önemlisi, liderlik ve birlik yoktu, tek bir siyasi merkez oluşturamamaları milli kimliklerinin zayıflığının bir sonucu idi. Fergana, Buhara, Hive, Türkmenistan ve diğer bölgelerdeki isyancılar arasında herhangi bir örgütsel bağlantı olmamıştır.⁸⁶

Baymirza Hayit kendi eserinde Basmacı hareketini bir “milli mücadele tarihi” olarak değerlendirirken⁸⁷, Okan Yeşilot gibi bazı Türkiye'li araştırmacılar Basmacı hareketinin hedefinin Türkistan'ı Bolşevik hakimiyetinden kurtarıp kendi milli devletlerini kurmak olduğunu yazmıştır.⁸⁸ Ancak Çokay'a göre, Basmacı hareketinin amacı, bölgeyi Sovyet egemenliğinden nihai olarak kurtarmak değil, sadece Sovyetleri bazı devrimci, dinî reformlarından vazgeçirtmek olmuştur. Dolayısıyla Çokay'ın, Sovyet basınının Basmacı hareketine yönelik tutumlarını ve araştırmalarını analiz eden ve bu harekete ilişkin tarafsız bir çalışma yürüten ilk araştırmacılardan

85 RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 418.dosya: 24-27.

86 RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 418.dosya: 46-51.

87 Hayit, *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi - Türkistan Türklüğünün Milli Mücadelesi*, 256-341.

88 Okan Yeşilot ve Burcu Özdemir, “Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi”, *Bellekten* 85, 302 (Nisan 2021): 282, <https://dergipark.org.tr/pub/ttkbellekten/issue/61372/916197>.

biri olduğu söylenebilir. Ayrıca Çokay'ın, Buhara Cedidçilerinin Sovyetleri destekleme nedenleri, Türkistan'daki Ekim devrimi sonrasında dinî grupların konumları, Sovyetlerin dinî protestolarla ilgili dinî politikasındaki değişiklikler ve Basmacı hareketinin yenilgisinin nedenlerine ilişkin analizlerinden onun bu olayların tanığı olarak konuyu derinlemesine bildiğini ve bu konuda değerli uzman olduğu söylenebilir.

4. Çokay Yazılarında Kadınlar Meselesi

Sovyetlerin laik reformlarından biri kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olması yönünde gerçekleşmiştir. Basmacılar bu reformlara karşı çıkmıştır. Bolşevikler Basmacılara yönelik kendi propagandalarında, onları “kadın düşmanı” olarak göstermiştir. Sovyetler tarafından “Kadınların özgürleşmesi” sloganıyla yürütülen kampanyada kadınlara eşit haklar verilmesi, daha doğrusu, yaşı küçük kızları evlendirme, çok eşlilik, başlık parası ödeme gibi dinî gelenekleri yasaklayan yasalar çıkarılmış ve kadınların başörtüsü, peçe takmaması yönünde kararlar alınmıştır. Bu, Komünist Partisine bağlı Kadın Bölümlerinin (*Jenotdel*) ana görevlerinden biri olmuştur. Bolşevik kadınların kendileri de bu çalışmaya dahil edilmiştir.⁸⁹

Çokay, kadın meselesinin Özbekistan'ın en vahim meselesi olduğunu, bazı dinî ve gündelik önyargıların damgasını taşıdığını, ona son derece dikkatli yaklaşılması gerektiğini yazmıştır. Ayrıca Çokay: “*Kadınların kurtuluş mücadelesinde temel silah hem erkekler arasında hem de özellikle kadınlar arasında eğitim olmalıdır. Ancak Bolşeviklerin başladığı yer burası değildir. Bunun yerine, kararnameyle Kadın Bölümleri aracılığıyla Özbek kadını proletaryanın dünya mücadelesine sürüklemeye başladılar. Böylece Özbek ailesinin Sovyetleştirilmesine zorla ve kaba bir şekilde giriştiler... Böylelikle Kadın Bölümleri sanki boşanmak için yaratılmış kurumlara dönüştüler*” demiştir.⁹⁰ Bu konu Sovyet basınının ana konularından biri olmuştur. Türkistan gazeteleri Komünist Parti üyesi olan kadınlar hakkında ve peçelerini bırakan Özbek kadınlarının kocaları veya erkekler tarafından öldürüldüğü hakkında sıklıkla yazmıştır. Bununla bağlantılı olarak birçok erkeğin ölüm cezasına çarptırıldığı açık yargılamalar da yapılmıştır.⁹¹ Dolayısıyla Özbek Bolşeviklerinin peçenin kaldırılmasına yönelik muhalefeti bastırmak için sert önlemler aldıkları fark edilebilir.

89 Mustafa Çokay, “Revniteli Jenskoi Emansipatsii”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyň Tolyk Jinagy*, cilt 3, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 192-197. [*Dni*, 26 Mayıs 1926].

90 Mustafa Çokay, “Jenotdely i Emansipatsiya Uzbekskih Jenşin”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyň Tolyk Jinagy*, cilt 3, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 102-104. [*Dni*, 19 Kasım 1925].

91 Mustafa Çokay, “Türkistanda Basmacı Kozgalysy”, *Kenes Odagynyň Türki Alemi Sayasaty*, ed. Abdulvahap Kara, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2023), 174-176. [*Promethee*, №40, 1930, 23-26].

Sonuç

Çokay'a göre 1917 Ekim devriminden sonra Türkistan'da Bolşeviklerin laik toplum yaratma politikasına tepki gösterenler birkaç gruba ayrılabilir ve o gruplar şöyle sıralanabilir: birinci grup destek veren gruptur. Onlar çoğunlukla Ceditçilerdi. O dönemde reformcu, modernist olarak adlandırılan bu İslamcı grup, Buhara'da eski siyasi sisteme karşı yeni bir modern sistem getiren Bolşeviklere destek vermiştir. Daha ziyade Bolşeviklerin Ekim devriminden sonraki ilk günlerdeki vaatlerine ve dine yönelik ilk ılımlı politikasına güvenmişlerdir. Avrupa siyasi sistemini iyi bilen Ceditçiler için Bolşeviklerin fikir ve reformları yeni bir fikir olmamıştır. Bu nedenle onlar o kadar yabancı sayılmamıştır. Buhara bölgesinde Bolşevikleri destekleyen ve Sovyetlere karşı hareket eden Basmacıları suçlayan ulemanın bulunduğunu da belirtmek gerekir. Hatta onlar Sovyetlerin etkisiyle Basmacılara karşı fetva yayınlamıştır. Bolşeviklerin de kendilerine destek veren bu grupları kendilerine karşı savaşan gruplara karşı kullanmıştır. Fakat Ceditçiler arasında Basmacılar tarafına geçenler de olmuştur. Bu, özellikle Enver Paşa'nın Basmacılara katılmasından sonra belirginleşmiştir.

İkincisi grup ise Bolşeviklerin dinî tutum ve politikalarına karşı çıkan gruptur. Onların en büyüğü Basmacılarıdır. Basmacı ayaklanmasının elbette çeşitli siyasi ve ekonomik sebepleri olmuş ama en büyük sebeplerinden biri de Bolşeviklerin dinî konumu olmuştur. Nüfusunun çoğunluğu dindar olan Türkistan halkı, Bolşevikleri ateist olarak tanıyıp onları kendi dinine, kültürlerine tehdit olarak görmüş ve Bolşeviklere karşı dinî sloganlarla isyan etmiştir. Basmacılar, Ceditçilere karşı çıkan gelenekçi ulema ve işanlar tarafından desteklenmiştir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, Basmacıların liderleri arasında Bolşeviklerin safına geçenlerin sayısı da az olmamıştır.

İlk başta kadı mahkemelerini kapatmaya, şeriat kanunlarını kaldırmaya, dinî vakıflara el koymaya, din adamlarını kamusal hayattan uzak tutmaya çalışan Bolşevikler, Basmacı ayaklanması nedeniyle bu politikasından geçici olarak vazgeçmiştir. Aksine Bolşevikler kadı mahkemelerini, şeriat hukuku işlemlerini ve vakıfları yerine getirmiştir. Kadı ve mollaların faaliyetlerine izin vermiştir. Dindar halkın önünde iyi görünmek, ayaklanmaları bastırmak için her yonteme başvuran Bolşevikler, din yanlısı gibi görünmüştür. Sovyetler Müslüman gruplar arasındaki ihtilaftan iyi bir şekilde yararlanmıştır, Ceditçiler ile Kadimciler arasındaki çatışmayı kışkırtarak bunu kendi yararına kullanmıştır. Ayaklanmaları bastırmak için güç kullanmayı da unutmamıştır.

Türkistan Bolşevikleri ve Ceditçiler aracılığıyla sürekli olarak Basmacılara karşı propaganda çalışmalarını yürüten Moskova Bolşevikleri, kendi ateist tutumlarını da unutmamıştır. Toplumu Sovyetleştirmeyi ve ateistleştirmeyi planlayan Bolşevikler, kadınlara eşit haklar vermeyi, onları

erkeklerden “özgürleştirmeye” de çalışmıştır. Bölgede iktidarını sağlamlaştıran Bolşevikler, Ekim devriminin üzerinden on yılı aşkın bir süre geçtikten sonra dine doğrudan saldırı başlatmıştır. Bolşevikler, Basmacı ayaklanmasının zayıf noktalarından yararlanarak onu bastırmıştır ve ardından Ceditçilere de karşı saldırı düzenleyerek onları yok etmişlerdir. 1930’lu yıllarda kitlesel din karşıtı propaganda yoğunlaşarak Militan Tanrısızlar Birliği gibi din karşıtı örgütlerin çalışmaları güçlendirilmiştir ve dine karşı bu sert politika 1941 yılına kadar devam etmiştir.

Bu çalışma AP19677780 “M. Çokay’ın Devletçilik Amacı: Tarihten Dersler, Fikri Süreklilik” (*М. Шоқайдың мемлекетшілдік мұраты: тарихтан тағылым, идеялық сабақтастық*) adlı proje kapsamında yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Arapov, Dmitrii, İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1917-1936), *Sbornik Dokumentov* (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), cilt 2, Moskova: Marjani, 2010.

Protiv Religioznogo Obmana i Mrakobesya, (Sbornik Materialov o Reaktsionnoi Roli Religii, Antiobşestvennoi Deyetelnosti Slujitelei Kul'ta v Kirgizii) (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri). Frunze: Kırgızstan, 1970.

Rusya Devlet Askeri Arşivi (RDAA)

RDAA, 1358.fon, 3.kayıt, 45b.dosya: 56-62.

RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 417.dosya: 227-231.

RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 407.dosya: 40-53.

RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 381.dosya: 175-176.

RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 415.dosya: 21-23.

RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 418.dosya: 24-27.

RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 432.dosya: 220-221.

RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 418.dosya: 46-51.

II. Kitaplar

Begmanov, Kasymhan, *Mustafa Şokay Jolymen: Kitap-albom*. Almatı: Soraba, 2013.

Çokay, Mustafa. "Basmacılık Turasynda". *Alaş Kösemsözi*, cilt 3, 81-84. Almatı: Öner, 2010. [*Yaş Türkistan*, sayı 3-4, Mart 1930].

Çokay, Mustafa. "Basmacılık Kandai Magynany Bildiredi (15 Jyl Toluyna Orai)". *Kenes Odagynyn Türki Alemi Sayasaty*. Editör Abdulvahap Kara, 263-271. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2023. [*Promethee*, Paris, №75, 1933, s. 8-12].

- Çokay, Mustafa. “Bolşeviki i Basmaçı”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 262-263. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Bor’ba*, 12 Şubat 1921].
- Çokay, Mustafa. “Bolşevizm v Vostoke”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 379-385. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Sotsialistiçeskii Vestnik*, 17 Ocak 1923].
- Çokay, Mustafa. “Buharskiye Dvijenie”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 286-293. Almatı: Daik-Press, 2012. [INALCO, L’Archives de Moustafa Chokay Bey, Carton 7, Dossier 3d, 1-2 Nisan 1922, pp. 44-53].
- Çokay, Mustafa. “Buharskie Lenintsy”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3. Editör Köşim Esmagambetov, 18-20. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Dni*, 11 Eylül 1924].
- Çokay, Mustafa. “Enveriada”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, Editör Köşim Esmagambetov, 321-322. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Slovo*, 7 Ağustos 1922].
- Çokay, Mustafa. “Enver Paşanın Ölimi”. *Alaş Kösemsözi*, cilt 4, 32-39. Almatı: Öner, 2010. [*Yaş Türkistan*, sayı 16, Mart 1931].
- Çokay, Mustafa. “Enver Paşa v Sovetskoi Rossii Srednei Azii”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 386-397. Almatı: Daik-Press, 2012. [INALCO, L’Archives de Moustafa Chokay Bey, Carton 9, Dossier 2, 2-3 Mart 1923, pp. 1-15].
- Çokay, Mustafa. “Grobnitsa Proroka”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 511-514. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Dni*, 24 Mayıs 1924].
- Çokay, Mustafa. “İmansız Hacı”. *Alaş Kösemsözi*, cilt 4, 39-40. Almatı: Öner, 2010. [*Yaş Türkistan*, sayı 16, Mart 1931].
- Çokay, Mustafa. “Jadidizm”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 5. Editör Köşim Esmagambetov, 59-71. Almatı: Daik-Press, 2013. [Institut National Des Langues Et Civilisations Orientales (INALCO), L’Archives de Moustafa Chokay Bey, Carton 6, Dossier 5, pp. 18-33].
- Çokay, Mustafa. “Jenotdely i Emansipatsiya Uzbekskih Jenşin”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3, Editör Köşim Esmagambetov, 102-104. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Dni*, 19 Kasım 1925].
- Çokay, Mustafa. “Juneyd Han”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 9. Editör Köşim Esmagambetov, 453-457. Almatı: Daik-Press, 2014. [INALCO, L’Archives de Moustafa Chokay Bey, Carton 6, Dossier 2a, pp. 66-70].

- Çokay, Mustafa. “Kommunizm v Çalme”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 246-252. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Na Rubeje*, №6, 1920, s. 14-17].
- Çokay, Mustafa. “K Sobytyyam v Turkestane”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 322-325. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Slovo*, 14 Ağustos 1922].
- Çokay, Mustafa. “Myatejnaya Fergana”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 144-146. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Vol'nii Gorets*, 29 Mart 1920].
- Çokay, Mustafa. “Napadenie Basmaçei”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3. Editör Köşim Esmagambetov, 92. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Dni*, 25 Ekim 1925].
- Çokay, Mustafa. “Opyat Basmaçi v Turkestane”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3. Editör Köşim Esmagambetov, 54. Almatı, Daik-Press, 2012. [*Dni*, 16 Nisan 1925].
- Çokay, Mustafa. “Opyat Povstançestve v Srednei Azii”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3. Editör Köşim Esmagambetov, 24-27. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Poslednie Novosti*, 14 Aralık 1924].
- Çokay, Mustafa. “O Vosstaniyah v Turkestane”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 425-429. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Dni*, 25 Ağustos 1923].
- Çokay, Mustafa. “Pantyrkizm i Panislamizm v Srednei Azii”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 138-141. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Vol'nii Gorets*, 1 Mart 1920].
- Çokay, Mustafa. “Peregovory v Kabule”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3. Editör Köşim Esmagambetov, 100-101. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Dni*, 17 Kasım 1925].
- Çokay, Mustafa. “Pokazatelnoe Varvarstvo”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3. Editör Köşim Esmagambetov, 16-18. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Poslednie Novosti*, 30 Ağustos 1924].
- Çokay, Mustafa. “Politika Okrainnyh Kommunistov”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 136-138. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Vol'nii Gorets*, 20 Şubat 1920].
- Çokay, Mustafa. “Revniteli Jenskoi Emansipatsii”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3. Editör Köşim Esmagambetov, 192-197. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Dni*, 26 Mayıs 1926].

- Çokay, Mustafa. “Türkistanda Basmaşı Kozgalysy”. *Kenes Odagynyn Türki Alemi Sayasaty*. Editör Abdulvahap Kara, 111-113. Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2023. [*Promethee*, Aralık 1927, s. 21-22].
- Çokay, Mustafa. “Türkistanda Basmacı Kozgalysy”. *Kenes Odagynyn Türki Alemi Sayasaty*. Editör Abdulvahap Kara, 171-177. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2023. [*Promethee*, №40, 1930, s. 23-26].
- Çokay, Mustafa. “Usileniye Basmaçestva v Turkestane”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 240-241. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Vol'nii Gorets*, 20 Aralık 1920].
- Çokay, Mustafa. “Vo İmya Allaha Milostivogo”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3. Editör Köşim Esmagambetov, 95-98. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Dni*, 10 Kasım 1925].
- Çokay, Mustafa. “Volneniya v Turkestane”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3. Editör Köşim Esmagambetov, 98-99. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Dni*, 12 Kasım 1925].
- Çokay, Mustafa. “Vosstaniye v Hive”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 499-502. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Poslednie Novosti*, 5 Mart 1924].
- Çokay, Mustafa. “V Sovetskom Turkestane”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 172-183. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Vol'nii Gorets*, 19 Temmuz, 26 Temmuz, 2 Ağustos 1920].
- Çokay, Mustafa. “V Sovetskom Turkestane”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 325-329. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Poslednie Novosti*, 20 Eylül 1922].
- Çokay, Mustafa. “V Turkestane”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 8. Editör Köşim Esmagambetov, 82-119. Almatı: Daik-Press, 2013. [INALCO, L'Arhives de Moustafa Chokay Bey, Carton 1, Dossier 8 a, 20-22 Mart 1935, pp. 1-80].
- Çokay, Mustafa. “V Turkestane”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3. Editör Köşim Esmagambetov, 92. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Dni*, 25 Ekim 1925].
- Esmagambetov, Köşim. *Mustafa Çokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 1. Almatı: Daik-Press, 2012.
- Hayit, Baymirza, *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi - Türkistan Türklüğünün Milli Mücadelesi*. İstanbul: Babiali Kültür Yayınları, 2006.
- Hayit, Baymirza, *Sovyetler'de Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000.

Kara, Abdulvahap, *Türkistan Bağımsızlığı'nın Bayraktarı Mustafa Çokay*. İstanbul: TKHV Yayınları, 2022.

Abdulvahap Kara, ed., *Kenes Odagynyn Türki Alemi Sayasaty*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2023.

Rossiya - Srednyaya Aziya: Politika i İslam v Kontse XVIII – Naçale XXI Veka. Moskova: İzdatelstva Moskovskogo Universiteta, 2013.

Yuldoşhujayev, Haydorhon ve İrodahon Kayumova. *Uzbekiston Ulamolari*. Taşkent: Movarounnahr, 2015.

Zholdassuly, Talgat, *Sovyetler'in İslam Siyaseti ve Orta Asya'da Dini İdare*. Ankara: Hitabevi, 2023.

III. Makaleler

Çokay, Mustafa, “Ceditçilik Korkusu.” *Yaş Türkistan* 65 (Nisan 1935): 2-7.

Çokay, Mustafa, “Dinge Karşı Propaganda – Partiyalı ve Partiyasız Hemme Bolşeviklerin İşi.” *Yaş Türkistan* 104-105 (Temmuz-Ağustos 1938): 70-73.

Gutliyev, Gurbangeldi, “Türkmenistan'daki Basmacılık Hareketi (1918-1924) Üzerine Değerlendirmeler.” *Anadolu Kültürel Araştırmalar Dergisi* 1, 2 (2017): 85-96. <https://ankad.org/index.php/ankad/article/view/18>.

Ölçekçi, Tamara. “Günümüzde Rusya ve Orta Asya Devletleri'nin Türkistan Bağımsızlık Hareketine Bakış Açılıarı.” *Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 135-150. İstanbul: TDBB Yayınları, 2017.

Şener, Ayşe, “Sovyet Dönemi Kırgız Romanında Basmacı Hareketi.” *Folklor/Edebiyat* 29, 113 (2023): 179-200. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fe/issue/75697/1245777>.

Tolkun, Selahittin, “Sovyet Dönemi ve Sonrası Özbek Edebiyatında ‘Basmacılık’ Konusu.” *Uluslararası Beşeri Bilimler Ve Eğitim Dergisi* 3, 1 (2017): 32-62. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijhe/issue/31788/348397>.

Tolkun, Selahittin, “Türkistan İstiklalcilik Hareketi ve Komutanları Üzerine İki Yayın.” *International Journal of Volga - Ural and Turkestan Studies* 3, 5 (Şubat 2021): 115-124. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijvuts/issue/60512/888236>.

Yeşilot, Okan ve Özdemir, Burcu. “Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi.” *Bellekten* 85, 302 (Nisan 2021): 279-309. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbelleten/issue/61372/916197>.

Zholdassuly, Talgat ve Baizhanova, Gulnur. “Sovyetler’in Kutsal Yerlere Karşı Politikası: Ahmet Yesevi Türbesi Örneği.” *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 102 (Yaz 2022): 193-210. DOI: 10.34189/hbv.102.009.

Zholdassuly, Talgat, “Sovyet Kazakistan’ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği.” *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 96 (2020): 531-556. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tkhcbva/issue/71965/1157868>.

Extended Abstract

The study examines the religious landscape of Soviet Turkestan in the aftermath of the October Revolution, with a particular focus on the Bolshevik regime's initial policies toward Islam and the responses of the Basmachi movement to these policies. During the Soviet era, the region encompassing present-day Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Tajikistan was referred to as "Central Asia and Kazakhstan" in Soviet historiography, rather than "Turkestan." Soviet policies toward Islam were not uniform and fluctuated in response to shifting political conditions. In the early years, the Bolsheviks were compelled to retreat from their aggressive atheist policies concerning Islam due to prevailing circumstances. What halted the Bolsheviks' attack on Islam and, in some cases, compelled them to support it was the uprising of Turkestan's Muslim population, known as the Basmachi movement, which vehemently opposed the Bolshevik regime's religious policies and reforms. Even Enver Pasha, a prominent Ottoman military figure and politician, who played a key role in the final years of the Ottoman Empire, joined the Basmachi movement. In response, the Bolsheviks garnered support from certain Muslim factions that were opposed to the Basmachi and leveraged these groups against the insurgents. However, once the Bolsheviks consolidated power in the decade following the October Revolution, they moved to suppress not only the Basmachi forces but also the Muslim factions that had aligned with them during earlier conflicts.

This study primarily draws upon the Russian-language writings of Mustafa Shokay, a Kazakh intellectual who resided in Central Asia during the early Soviet period but was compelled to leave due to the political circumstances following the Bolshevik rise to power. Mustafa Shokay was born on January 7, 1890, in Narshoki, a village near the city of Akmechit (present-day Kyzylorda) in the Syrdarya Province of the Turkestan Governorate. He completed his education at the Tashkent Gymnasium, one of the Russian imperial schools, in 1910 and pursued legal studies at the Faculty of Law in St. Petersburg between 1910 and 1914. Shokay became actively involved in political processes during his student years and briefly served as the Prime Minister of the Turkestan Autonomous Republic. Following the Bolsheviks' overthrow of the Turkestan Autonomous Government in February 1918, Shokay, along with several anti-Bolshevik Russian statesmen, including members of the former Provisional Government, continued to resist the Bolshevik regime in Russia for three years. However, this effort ultimately ended in failure, prompting Shokay and other Russian democrats to seek exile in France. Shokay came to prominence in France not as a politician but as an intellectual, international relations expert and thinker fighting for the independence of his country. He

waged an ideological struggle for the independence of his homeland, drawing attention to the fact that the Bolsheviks had established an anti-democratic government in Turkestan at every opportunity. Mustafa Shokay had nearly 700 articles published in various languages in magazines such as “Promethee” and “Yaş Türkistan” as well as in many European publications, as well as three books. After Germany declared war on the Soviet Union in June 1941, the Nazis took Mustafa Shokay to concentration camps and met with Turkestan prisoners of war there. The Nazis tried to use Mustafa Shokay’s reputation among Turkestan residents abroad for their own political purposes. However, he died unexpectedly in Berlin on December 27, 1941. The cause of his death remains a mystery.

Mustafa Shokay witnessed the actions of the Cedid and Basmachi groups, who gave different reactions to the first religious reforms of the Soviets in the Turkestan geography, and interacted with these groups in his political life. On January 23, 1918, the decree “On the Separation of the Church from the State and the School from the Churches” was issued with Lenin’s signature. This was the fundamental document of the Soviet government’s policy regarding religion and the state. The decree guaranteed freedom of conscience. The decree led to the sharpening of the anti-Soviet feelings of the Turkestan people and the outbreak of the Basmachi movement under the slogan of “jihad” in the region. In Soviet historiography, the Basmachi movement was depicted as an armed counter-revolutionary nationalist uprising that occurred in Central Asia between 1917 and 1926. The term “Basmachi” itself translates roughly to “bandit” in Turkish, and the Soviet authorities employed this term to characterize the resistance to Soviet power in Turkestan as a mere bandit movement. The word “Basmachi” (*basmachestvo*) was subsequently adopted into Russian and Western European political and historical discourse, becoming a generalized term to describe the anti-Bolshevik struggle during this period. While the Moscow-based Bolsheviks engaged in extensive propaganda efforts against the Basmachi, often enlisting the support of Turkestan Bolsheviks and certain Muslim religious groups, they nonetheless maintained their broader atheist policies.

This study will examine previously unexplored aspects of the Basmachi movement in Soviet Turkestan, the early Islamic policies of the Bolshevik regime, and the religious dimensions of the Basmachi uprising. Mustafa Shokay, who directly and indirectly observed the religious situation in Soviet Turkestan between 1917 and 1930 and was a prominent intellectual of Turkic descent, provides valuable insights through his memoirs and articles published both during his time in the region and after his exile. Shokay’s writings after he went abroad were primarily informed by correspondence from his homeland, official Soviet publications, and contemporary literature. Additionally, he maintained contact with activists linked to the Basmachi

movement who had also fled the region. The study primarily draws on Shokay's writings preserved in his personal archive, along with his articles published in Russian periodicals such as *Vol'nii Gorets*, *Na Rubeje*, *Bor'ba*, *Slova*, *Poslednie Novosti*, *Sotsialisticheskii Vestnik*, and *Dni*. Furthermore, documents from the Russian State Military Archive (*RGVA - Rossiiskii Gosudarstvennyi Voennyi Arkhiv*) have been utilized as key sources.